

TORUŃ I GDAŃSK — OŚRODKI BADAŃ NAD CYSTERSAMI POMORZA GDAŃSKIEGO I KUJAW OKRESU ŚREDNIOWIECZA

Wprowadzenie

Problematyka badań szczegółowych o charakterze historiograficznym w przypadku męskich konwentów zakonu cystersów obszaru Pomorza Gdańskiego i Kujaw rzadko była podejmowana w polskim piśmiennictwie historycznym. Wyjątek mogą tu stanowić publikacje z dziedziny historii historiografii obejmujące szerszy kontekst spraw kościelnych i to w zawężeniu cezury czasowej każdego z opracowań. Za przykład mogą tu stanowić publikacje z ostatniego okresu czasu, by wymienić jedynie artykuły Władysława Szulista¹ oraz nasze własne².

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ W. Szulista, *Historiografia Diecezji Gdańskiej*, „Studia Gdańskie” t. 4: 1980 s. 223–245, tu szczegółowa literatura przedmiotu, szczególnie s. 224–228; Tenże, *Materiały do historiografii kościelnej północnej części Pomorza Nadwiślańskiego 1976–1980*, tamże, t. 9: 1993 s. 191–212; Tenże, *Zarys kościelnej przeszłości północnej części Pomorza Nadwiślańskiego do 1308 roku*, „Jantarowe Szlaki” 1992 nr 1 s. 8–14.

² D. A. Dekański, *Z najnowszych badań nad męskimi organizacjami zakonnymi Pomorza Gdańskiego okresu średniowiecza*, w: *Polska, Prusy, Ruś. Rozprawy ofiarowane prof. zw. dr. hab. Janowi Powierskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej*, red. B. Sliwiński, Gdańsk 1995 s. 37–45. Zapowiedzią publikacji z interesującej nas problematyki był także artykuł J. Powierskiego, *Uwagi o wynikach badań nad dziejami Pomorza Gdańskiego w średniowieczu, ze szczególnym uwzględnieniem osiągnięć ostatniego ćwierćwiecza i potrzeb badawczych*, cz. 1, RG t. 50: 1990 z. 1 s. 63–83. Drugiej części Autor nie napisał, choć była w jego zamiarach naukowych.

Obecnie podejmowane przez nas zagadnienie jest niezmiernie trudne, ale i ważne. Stawia sobie za cel omówienie historiografii badań nad cystersami Pomorza Gdańskiego i Kujaw epoki średniowiecza dwóch ośrodków rozwoju nauki historycznej Torunia i Gdańska dla okresu XIX i XX w. Wymienione ośrodki stoją jakby na uboczu zainteresowań badawczych historyków polskich zajmujących się problematyką historiografii.

Toruń w ostatnim czasie doczekał się znaczących prac z interesującej nas dziedziny wiedzy historycznej. Na szczególną uwagę zasługuje dwutomowe dzieło *Dzieje Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1875–1975*³, oraz opracowanie zbiorowe — *Działacze Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1875–1975*⁴, w którym na szczególną uwagę zasługują noty biograficzne Stanisława Kujota (1845–1914) autorstwa Kazimierza Jasińskiego⁵, Władysława Łęgi (1889–1960) w opracowaniu Jana Powierskiego⁶, oraz Pawła Antoniego Czaplewskiego (1877–1963) — pióra Antoniego Czacharowskiego⁷. Cennym uzupełnieniem wymienionych publikacji jest także praca *Wybitni ludzie dawnego Torunia*⁸. Dla piśmiennictwa historycznego XIX stulecia niezwykle pomocną jest także praca zbiorowa *Dzieje historiografii Prus Wschodnich i Zachodnich do 1920 roku*⁹ z zawartymi w niej opracowaniami Magdaleny Niedzielskiej o Toruniu jako ośrodku niemieckiej nauki historycznej¹⁰ oraz Józefa Borzyszkowskiego — *Główne ośrodki polskiej nauki historycznej w Prusach Zachodnich: Pel-*

Dla diecezji chełmińskiej istnieją w zasadzie dwie publikacje z dziedziny historiografii. Zob. T. G l e m m a, *Historiografia diecezji chełmińskiej aż po rok 1821*, „Nova Polonia Sacra” t. 2: 1926 s. 1–133; W. S z u l i s t, *Historiografia diecezji chełmińskiej (1945–1976)*, „Studia Pelplińskie” t. 8: 1977 s. 395–432.

³ *Dzieje TNT* t. 1, Toruń 1977; t. 2, red. M. B i s k u p, Toruń 1978.

⁴ *Działacze TNT*, red. T e g o ż, Warszawa–Poznań–Toruń 1975.

⁵ K. J a s i ń s k i, *Stanisław Kujot (1845–1914)*, tamże, s. 85–178 (tam szczegółowa literatura przedmiotu i bibliografia).

⁶ J. P o w i e r s k i, *Władysław Łęga (1889–1960)*, tamże, s. 309–400 (tam szczegółowa literatura przedmiotu i bibliografia).

⁷ A. C z a c h a r o w s k i, *Paweł Antoni Czaplewski (1877–1963)*, tamże, s. 401–426 (tam szczegółowa literatura przedmiotu i bibliografia).

⁸ *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, red. M. B i s k u p, Warszawa 1982 (Prace popularnonaukowe TNT nr 39).

⁹ *Dzieje historiografii 1920*, red. J. S e r c z y k, A. T o m c z a k, Toruń 1989.

¹⁰ M. N i e d z i e l s k a, *Toruń jako ośrodek niemieckiej nauki historycznej w XIX wieku*, tamże, s. 171–194.

*plin–Toruń*¹¹. Cennym uzupełnieniem jest artykuł K. Jasińskiego o Stanisławie Kujocie¹². Dla pierwszej połowy XX w. ważną dla badań historiografii toruńskiej pozostaje, oprócz wymienianych, praca: *Dzieje historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich 1920–1939 (1944)*¹³, z której na szczególną uwagę zasługują opracowania M. Niedzielskiej, która niejako kontynuowała swoje wcześniejsze rozważania dla okresu międzywojennego¹⁴ oraz Anastazego Nadolnego, który opracował pelpliński krąg historyczny¹⁵. Niestety brakuje opracowań dla okresu drugiej połowy XX w. Jest to poniekąd zrozumiałe. Swoistym wyjątkiem może być jedynie publikacja zbiorowa poświęcona pamięci historyka toruńskiego Karola Górskiego¹⁶.

Zdecydowanie słabiej jest opracowana historiografia ośrodka gdańskiego. Nie spełnia swojej roli studium Mariana Pelczara *Nauka i kultura w Gdańsku* opublikowane w ramach pracy *Gdańsk. Jego dzieje i kultura*¹⁷, czy wcześniejszy o dziesięć lat artykuł, dzisiaj już przestarzały, autorstwa K. Sochaczewskiej¹⁸. W badaniach historiografii gdańskiej XIX w. swoistego przełomu dokonał piszący te słowa zamieszczając w cytowanej już pracy *Dzieje historiografii Prus Wschodnich i Zachodnich do 1920 r.*, publikację zatytułowaną *Gdańsk jako ośrodek niemieckiej nauki historycznej w XIX i pierwszym dwudziestoleciu XX wieku*¹⁹. W tym samym dziele ukazał się także ważny przyczynek o Maxie Bärze, historyku i archiwście gdańskim autorstwa Jerzego Wojtowicza²⁰. Uzupełnieniem nurtu badań XIX w. i po-

¹¹ J. B o r z y s z k o w s k i, *Główne ośrodki polskiej nauki historycznej w Prusach Zachodnich: Pelplin–Toruń*, tamże, s. 195–216.

¹² K. J a s i ń s k i, *Stanisław Kujot — historyk Prus Zachodnich*, tamże, s. 217–242.

¹³ *Dzieje historiografii 1920–1939 (1944)*, red. A. T o m c z a k, Toruń 1992.

¹⁴ M. N i e d z i e l s k a, *Toruń jako ośrodek nauki historycznej*, tamże, s. 7–22.

¹⁵ A. N a d o l n y, *Pelpliński krąg historyczny*, tamże, s. 35–58.

¹⁶ *Karol Górski — człowiek i uczonec*, red. Z. H. N o w a k, Toruń 1999. Z tej pracy zob. szczególnie opracowanie J. K ł o c z o w s k i e g o (*Karol Górski — historyk polskiego chrześcijaństwa*, tamże, s. 63–77).

¹⁷ M. P e l c z a r, *Nauka i kultura w Gdańsku*, w: *Gdańsk. Jego dzieje i kultura*, Warszawa 1969, passim.

¹⁸ K. S o c h a c z e w s k a, *Polskie towarzystwa kulturalne Gdańska w latach 1891–1910*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne” 1959 nr 2–3.

¹⁹ D. A. D e k a ń s k i, *Gdańsk jako ośrodek niemieckiej nauki historycznej w XIX i pierwszym dwudziestoleciu XX wieku*, w: *Dzieje historiografii 1920*, s. 133–162.

²⁰ J. W o j t o w i c z, *Max Bär — historyk i archiwista*, tamże, s. 163–170.

czątków XX stulecia są publikacje Jerzego Serczyka o czasopiśmie „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”²¹ oraz nasza o historyku gdańskim Paulu Simsonie²².

Zdecydowanie lepiej opracowana została historiografia niemiecka okresu Wolnego Miasta Gdańska. Już w latach sześćdziesiątych M. Cieśla wydał książkę: *Działalność naukowa i rola polityczna katedr filologicznych Politechniki Gdańskiej w latach 1925–1944*²³, zaś niemiecki historyk E. Bahr artykuł o towarzystwie Westpreussische Geschichtsverein²⁴. Swoisty przełom przyniosły jednak dopiero lata dziewięćdziesiąte i sesja toruńska poświęcona zagadnieniu historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich w okresie 1920–1939 (1944). Podczas jej trwania referaty wygłosili między innymi Marek Andrzejewski i Zenon Hubert Nowak. Pierwszy zaprezentował temat: *Gdańsk — niemiecki i polski ośrodek nauki historycznej*²⁵, drugi zaś ukazał sylwetki dwóch gdańskich historyków Ericha Keysera i Walthera Recke²⁶. Cennym uzupełnieniem jest także wygłoszony na tejże sesji referat Andrzeja Grotha o „Roczniku Gdańskim”²⁷. Mimo, iż niewątpliwym pozostaje fakt, że toruńskie spotkanie historyków z 1991 r. pokazało w jakim miejscu jest historia historiografii ośrodka gdańskiego, to niewątpliwie w dalszym ciągu nie tracą aktualności

²¹ J. S e r c z y k, *Gdańskie czasopismo historyczne „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1880–1941*, ZH t. 47: 1982 z. 3 s. 24–36.

²² D. A. D e k a ń s k i, *Życie i działalność naukowa Paula Simsona. W siedemdziesiątą rocznicę śmierci*, RG t. 49: 1989 z. 2 s. 159–175.

²³ M. C i e ś l a, *Działalność naukowa i rola polityczna katedr filologicznych Politechniki Gdańskiej w latach 1925–1944*, Gdańsk 1969.

²⁴ E. B ä h r, *Der Westpreussische Geschichtsverein*, „Westpreussen Jahrbuch” 1963 s. 9–15. Wcześniej na temat towarzystwa ukazywały się już publikacje. Zob. O. G ü n t h e r, *Der Westpreussische Geschichtsverein*, „Ostdeutsche Monatshefte” H. 2: 1921 passim; W. R e c k e, *50 Jahre Westpreussischer Geschichtsverein*, ZWG H. 69: 1929 s. I–XVI.

²⁵ M. A n d r z e j e w s k i, *Gdańsk–niemiecki i polski ośrodek nauki historycznej, w: Dzieje historiografii 1920–1939 (1944)*, s. 87–101.

²⁶ Z. H. N o w a k, *Historycy gdańscy — Erich Keyser i Walther Recke, tamże*, s. 103–112. Zob. też wcześniejszą publikację M. A n d r z e j e w s k i e g o, *Erich Keyser — badacz historii Gdańska i Pomorza Gdańskiego*, RG t. 42: 1982 z. 2 s. 197–206.

²⁷ A. G r o t h, „Rocznik Gdański” — *polski periodyk w Wolnym Mieście Gdańsku*, w: *Dzieje historiografii 1920–1939 (1944)*, s. 113–120. Zob. też wcześniejsze opracowanie E. B r e z a, M. M r o c z k o, W. P e p l i ń s k i, J. P o w i e r s k i, *Zasługi „Rocznika Gdańskiego” dla rozwoju nauki i wiedzy o Pomorzu*, RG t. 38: 1978 z. 2, passim.

wcześniejsze ustalenia takich uczonych jak Marian Pelczar²⁸, czy Roman Wapiński²⁹, chociaż wymienieni główny akcent kładli na polski nurt badań historycznych Gdańska.

Zdecydowanie słabo pozostaje zbadany okres po II wojnie światowej. Wyjątkiem może tu być jedynie publikacja Mariana Pelczara o Gdańskim Towarzystwie Naukowym³⁰, czy opracowanie czwórki gdańskich badaczy o zasługach „Rocznika Gdańskiego” dla badań dziejów Pomorza³¹.

Należy w tym miejscu bardzo mocno podkreślić, iż w omawianej wyżej literaturze nie podejmowano oceny historiograficznej badań nad dziejami Kościoła, czy szczególnie zakonu cystersów Pomorza Gdańskiego i Kujaw okresu średniowiecza. Uwagi prezentowanej literatury koncentrowały się na szerszych kwestiach zainteresowań badawczych historyków interesujących nas tu ośrodków.

Można sobie w tym miejscu postawić pytanie o zasadność łączenia w obecnym opracowaniu dwóch ośrodków rozwoju nauki historycznej XIX i XX w. Mimo niewątpliwych odrębności rozwojowych nauki historycznej Torunia i Gdańska w interesującym nas okresie, mamy także punkty uzasadniające owo połączenie. Otóż w obu ośrodkach mieliśmy do czynienia z rozwojem tak polskiej jak i niemieckiej myśli historycznej dla całego XIX w. i pierwszego czterdziestolecia XX stulecia. Jednocześnie po II wojnie światowej nastąpiło wyraźne współdziałanie Torunia i Gdańska w dziedzinie szeroko rozumianej humanistyki, w tym szczególnie rozwoju historii jako dyscypliny naukowej. Nastąpiło to głównie po utworzeniu w toruńskim ośrodku Uniwersytetu Mikołaja Kopernika³². Należy bowiem wyraźnie podkreś-

²⁸ M. P e l c z a r, *Nauka i kultura...; Tenże, Zarys dziejów Gdańskiego Towarzystwa Naukowego (1922–1971)*, w: *Pięćdziesiąt lat Gdańskiego Towarzystwa Naukowego 1922–1972. Księga Pamiątkowa*, Gdańsk 1972.

²⁹ R. W a p i ń s k i, *Gdańskie środowisko historyczne*, ZH t. 42: 1977 z. 2, passim.

³⁰ M. P e l c z a r, *Zarys dziejów*.

³¹ E. B r e z a, M. M r o c z k o, W. P e p l i ń s k i, J. P o w i e r s k i, *dz. cyt.*

³² O kulisach utworzenia w Toruniu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika i współpracy uczelni z Gdańskiem ostatnio pisał R. K o z ł o w s k i, *Uwarunkowania politycznej działalności Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 1945–1989*, ZH t. 64: 1999 z. 1 s. 87–128 (tam szczegółowa literatura przedmiotu). Publikacji o podobnym charakterze nie doczekał się, jak do tej pory, Uniwersytet Gdański, chociaż rzekomo w Instytucie Historii były prowadzone prace nad stworzeniem opracowania traktującego o historii gdańskiej uczelni.

lić, iż w oparciu o to środowisko i przy jego wydatnej pomocy i wsparciu doszło w Gdańsku do utworzenia w ramach Wyższej Szkoły Pedagogicznej Instytutu Historii, który nabrał dynamizmu po utworzeniu w latach siedemdziesiątych Uniwersytetu Gdańskiego.

Jest wreszcie jeszcze jeden powód, który wymaga w tym miejscu zasygnalizowania, szczególnie że omawiamy tu zagadnienia mediewistyczne, którego co prawda nie można przeceniać, ale o którym należy pamiętać. Otóż to z Torunia wywodził swój naukowy rodowód Jan Powierski³³, będący twórcą gdańskiego środowiska mediewistycznego, które coraz prężniej wpisuje się w rozwój nauki historycznej w Polsce. To on niemal od podstaw zbudował to środowisko inspirując kierunki badań, w tym także badań nad dziejami zakonu cystersów Pomorza Gdańskiego.

W kręgu naszych zainteresowań pozostawać będą cztery opactwa cysterskie, to jest Oliwa, Pelplin, Byszewo–Koronowo oraz Bukowo. Trzy pierwsze z wymienionych nie budzą wątpliwości z racji swojego położenia. Oliwa bowiem położona jest około 10 km na północ od Gdańska, Pelplin a wcześniej Pogódki nad rzeką Wierzycą (Pogódki nad górną Wierzycą w pobliżu wczesnośredniowiecznego grodziska; Pelplin w zakolu dolnej Wierzycy, w dolinie na lewym brzegu rzeki), zaś Byszewo na wschodnim krańcu Pojezierza Krajeńskiego około 10 km od Koronowa, to zaś leży w dolinie Brdy na jej prawym brzegu, około 20 km na północ od Bydgoszczy³⁴. Jak więc widzimy położenie geograficzne opactw uzasadnia objęcie ich naszym zainteresowaniem.

Pewnego wyjaśnienia wymaga jednak włączenie do niniejszej wypowiedzi czwartego z konwentów cysterskich, a mianowicie Bukowa, położonego na Wybrzeżu Słowińskim, wchodzącym w skład Po-brzeża Koszalińskiego, na wschodnim brzegu jeziora Bukowo³⁵. Mi-

³³ Szerzej o tym zob. D. A. Dekański, *Jan Powierski (1940–1999) — historyk — znawca dziejów średniowiecznych Polski, Prus i Rusi; nauczyciel akademicki*, RG t. 59: 1999 (druk: 2000) z. 2 s. 533.

³⁴ O lokalizacji opactw zob. D. A. Dekański, L. Wetesko, *Oliwa*, w: *MCP t. 2: Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999 s. 268; K. Bruski, A. Koniczny, *Pogódki–Pelplin*, tamże, s. 299; E. Okoń, P. Oliński, *Byszewo–Koronowo*, tamże, s. 42–43.

³⁵ B. Popielas-Szultka, K. Kalita-Skwirzyńska, *Bukowo*, tamże, s. 34–35.

mo takiego położenia opactwo to również włączymy do naszych rozważań. Takie podejście ma swoje uzasadnienie, jeżeli uwzględnimy dzieje ziemi sławieńsko–ślupskiej. Naturalną granicą tej ziemi na zachodzie była dolina Unieści i grzbietu Góry Chełmskiej, wschodnią zaś granicę stanowiła rzeka Łeba. Do około 1227 r. ziemia sławieńsko–ślupska stanowiła samodzielne, odrębne księstwo, które, po wymarciu książąt sławieńskich, zostało włączone do księstwa szczecińskiego, zaś w 1236 r. ziemie te weszły w skład Pomorza Gdańskiego i poza krótkimi przerwami należały do tego kraju aż do początków XIV w. włącznie³⁶. Należy także podkreślić, iż opactwo bukowskie było fundowane przez księcia gdańskiego Świętopełka³⁷.

Publikacja nie pretenduje do całościowego wyczerpania tematu. Ma jedynie na celu przedstawienie kierunków badawczych podejmowanych przez środowiska historyczne Torunia i Gdańska w zakresie problematyki cysterskiej epoki średniowiecza. Z powodów ograniczenia objętości nie będziemy także podejmowali dyskusji szczegółowych toczonych w literaturze XIX–XX w., ograniczając się jedynie do ogólniejszych uwag o kierunkach badań nad dziejami szarych mnichów Pomorza Gdańskiego i Kujaw prowadzonych w interesujących nas ośrodkach.

³⁶ W tej sprawie G. Labuda, *Zwycięstwo ustroju wczesnofeudalnego na Pomorzu Wschodnim (1120–1310)*, w: *Historia Pomorza*, t. 1 cz. 1, red. Tegoż, Poznań 1972 s. 391, 522; Tenże, *Fragment dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*, t. 3, Poznań 1975 s. 321–341; Tenże, *Marginalne uwagi o dziejach Pomorza Sławieńsko–Ślupskiego w XII i XIII wieku*, ZH t. 42: 1977 z. 1 s. 73–102; Tenże, *Jeszcze o historii Pomorza Sławieńsko–Ślupskiego w XII i XIII wieku*, tamże, s. 87–96; J. Spors, *Dzieje polityczne ziemi sławieńskiej, ślupskiej i białogardzkiej XII–XIV w.*, Poznań 1973 s. 95–109; Tenże, *Uwagi o dziejach Pomorza Sławieńsko–Ślupskiego w XII–XIV wieku*, ZH t. 42: 1977 z. 2, s. 63–86; zob. też B. Popielas-Szultka, *Rozwój gospodarczy dominium bukowskiego od połowy XIII do połowy XVI wieku*, Ślupsk 1980 s. 13 nn. We wcześniejszych publikacjach także włączyliśmy opactwo bukowskie do naszych rozważań. Zob. *Spisy*, opr. D. A. Dekański, [Gdańsk 1994], s. 8–10; D. A. Dekański, *Z najnowszych badań*, s. 41–42.

³⁷ Fundacja konwentu bukowskiego była dla księcia gdańskiego Świętopełka ważnym elementem stabilizacji i wzmocnienia w ziemi sławieńskiej i ślupskiej, poza niewątpliwymi celami dewocyjnymi towarzyszącymi tej decyzji. W tej sprawie zob. G. C. Fabricius, *Studien zur Geschichte der Usendischen Ostseeländer*, Berlin 1859 s. 211–212; J. W. Berthold, *Geschichte von Rügen und Pommern*, Bd. 2, Hamburg 1840 s. 478–479; G. Labuda, *Zwycięstwo ustroju*, s. 528; B. Popielas-Szultka, *Rozwój gospodarczy*, s. 20–24 (tam dalsza literatura przedmiotu); zob. też *Spisy*, s. 10.

Nasza wypowiedź składać się będzie z dwóch części. W pierwszej omówimy okres XIX w. i pierwszego dwudziestolecia XX stulecia. Drugą część obejmującą lata 1920–2000 podzieliliśmy z racji uwarunkowań historycznych na dwa podokresy; pierwszy poświęcony zostanie latom 1920–1945, w kolejnym zaś poddamy analizie historiografię po II wojnie światowej. Dla każdego z wyodrębnionych okresów będziemy starali się omawiać historiografię gdańską i toruńską w stałym układzie: opactwo oliwskie, pelplińskie, byszewsko-koronowskie, bukowskie³⁸.

1 Wiek XIX i pierwsze dwudziestolecie XX w.

Przystępując do omówienia wkładu gdańskiej historiografii XIX w. w poznanie przeszłości Oliwy należy rozpocząć je od Theodora Hirscha (1806–1881)³⁹. Ten historyk gdański, pochodzenia żydowskiego, początkowo związany ze środowiskiem szkolnym Gdańska, następnie środowiskiem archiwalnym grodu nad Motławą, a także od 1865 r. z Uniwersytetem w Greifswaldzie, należy do pionierów historiografii gdańskiej XIX w. Zdecydowanie także wyróżniał się w środowisku przygotowaniem zawodowym⁴⁰. Niewątpliwie znaczącą dla historyka datą był 1850 r., kiedy to mianowano go archiwariuszem gdańskim. Funkcję tę pełnił przez 15 lat⁴¹.

³⁸ Nie będą przedmiotem naszych rozważań zagadnienia z dziedziny historii sztuki i konserwacji zabytków. Ta problematyka wykraczałaby poza ramy niniejszego opracowania.

³⁹ W zasadzie Simona Josepha Theodora Hirscha. W sprawie historyka zob. *ApB*, Bd. 3, hrsg. von C. Krollmann, K. Forstreuter, F. Gause, Marburg/Lahn 1975 s. 156; W. Domański, *Alte Danziger Lebensbeschreibungen*, Danzig 1923 s. 48–52; M. Sławoszewska, *Zarys dziejów Archiwum miasta Gdańska*, RG 1955 s. 118; D. A. Dekanski, *Gdańsk*, s. 138; J. Stankiewicz, *Hirsch Simon Joseph Theodor (1806–1881), gd. Archiwariusz, historyk, prof.*, w: SBPN t. 2 red. Z. Nowak, Gdańsk 1994 s. 206; M. Gliński, *Ludzie dziewiętnastowiecznego Gdańska. Informator biograficzny*, Gdańsk 1994 s. 45–46. W zasadzie historiografię gdańską w zakresie badań Oliwy otwiera praca J. C. Kretschmera, *Die Cistercienser — Abtei Oliva*, Danzig 1847. Opracowanie to jest jednak powierzchowne i napisane bezkrytycznie.

⁴⁰ Szerzej o tym D. A. Dekanski, *Gdańsk*, s. 138, 154 przyp. 44.

⁴¹ J. Stankiewicz, *dz. cyt.*, s. 206. Mimo mianowania T. Hirscha na to stanowisko, dalej był związany z Gimnazjum Akademickim w Gdańsku.

W swoich badaniach skupiał się głównie na dziejach Kościoła, źródłownawstwie pomorskim, monografistyce regionalnej, oraz dziejach gdańskiego handlu. Z racji naszego tematu najbardziej interesować nas będą trzy pierwsze nurty poszukiwań naukowych historyka. Otóż w latach czterdziestych napisał on dwutomowe dzieło *Die Ober–Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*⁴². W kilka lat później na łamach „*Neue Preussische Provinzial–Blätter*” wydał pracę *Das Kloster Oliva*⁴³, której jednak współczesna historiografia nie zauważa.

Swoje możliwości twórcze T. Hirsch pokazał dopiero w II połowie XIX w. Wówczas zajął się między innymi źródłami oliwskimi. Już w 1861 r. napisał *Przedmowę do Kroniki Oliwskiej*, wydanej w tomie pierwszym *Scriptores rerum Prussicarum*⁴⁴, zaś w dziesięć lat później opracował i wydał samą kronikę klasztoru oliwskiego autorstwa opata Stanisława⁴⁵. Obie wymienione pozycje na stałe weszły do historiografii opactwa oliwskiego. Były one ważnym nurtem badań gdańskiego środowiska historycznego. W polskiej historiografii w analogicznym okresie podobne prace prowadził Wojciech Kętrzyński. Chociaż obaj nie osiągnęli jednomyślności, to ich wyniki na długo zaciążyły na obrazie badań kroniki⁴⁶. W tym samym okresie Hirsch wydał także *Katalogus nominum abbatum monasterii b. M. de Oliva*⁴⁷.

Niezmiernie istotnym dla badań gospodarki opactwa pozostaje praca gdańskiego historyka *Geschichte des Karthäuser Kreises bis zum Aufhören der Ordensschaft*⁴⁸. Opracowanie to stanowi swoiste ukoronowanie pracy naukowej T. Hirscha w zakresie jego zainteresowań problematyką pomorską. Jest to jednocześnie typowy przykład ówczesnej dziewiętnastowiecznej monografii regionalnej. Należy w tym

⁴² T. Hirsch, *Die Ober–Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, Bd. 1–2, Danzig 1943–1847.

⁴³ Tenże, *Das Kloster Oliva*, „*Neue Preussische Provinzial–Blätter*” 1850.

⁴⁴ Tenże, *Przedmowa w: Die ältere Chronik von Oliva und die Schriftafel von Oliva*, w: SRP Bd. 1, Leipzig 1861 s. 649–668.

⁴⁵ *Die ältere Chronik von Oliva*, hrsg. von T. Hirsch, Göttingen 1871.

⁴⁶ Zob. K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*, Gdańsk 1975 s. 15; zob. *tamże*, indeks; G. Labuda, *O źródłach „Kroniki Pruskiej” Piotra z Dusburga*, KMW 1971 nr 2–3, *passim*.

⁴⁷ *Katalogus nominum abbatum monasterii b. M. de Oliva*, hrsg. von T. Hirsch, w: SRP Bd. 5, Leipzig 1874 s. 591–647.

⁴⁸ T. Hirsch, *Geschichte des Karthäuser Kreises bis zum Aufhören der Ordensschaft*, ZWG H. 6: 1882 s. 1–118.

miejscu podkreślić, iż opracowanie to weszło na stałe do historiografii oliwskiej i do dzisiaj nie straciło naukowej aktualności, chociaż w szczegółach jest niewątpliwie do uzupełnienia.

Młodszy od T. Hirscha był inny gdański historyk, ściśle związany ze środowiskiem nauczycielskim, Joseph Nikodemus Pawłowski (1816–1902)⁴⁹. W przeciwieństwie do wyżej omawianego uczonego reprezentował on zdecydowanie mniejsze umiejętności warsztatowe, co jednak nie dyskredytuje znaczenia jakie odgrywał w gdańskim środowisku⁵⁰. Zainteresowania historyczne J.N.Pawłowskiego koncentrowały się przede wszystkim wokół dziejów Kościoła gdańskiego i szeroko rozumianej historii grodu nad Motławą. Należy jednak zauważyć, iż uwagę swoją skupiał przede wszystkim na opracowaniach przewodnikowych, a szersze jego studia noszą znamiona kompilacji⁵¹. Z tej pierwszej grupy prac na uwagę zasługuje *Führer durch die Cistercienser-Klosterkirche und das frühere Kloster in Oliva*⁵². Nie by-

⁴⁹ ApB Bd. 2 s. 493 (tam starsza literatura przedmiotu). Zob. też D. A. D e k a ń s k i, *Gdańsk*, s. 139 nn.; M. G l i ń s k i, *dz. cyt.*, s. 74. J. N. Pawłowski z niezrozumiałych dla nas powodów nie znalazł się na kartach SBPN. Nie jest to zresztą jedyny przypadek pomijania historyków niemieckich mieszkających i działających w Gdańsku w XIX w. W tym miejscu należy zrobić małą uwagę, która będzie aktualna także w przypadku i innych uczonych niemieckich nie zamieszczonych na kartach SBPN, a o których będzie mowa niżej. Otóż autorzy SBPN w tomie pierwszym pisali: *W Słowniku nie znajdują się biogramy osób, które mimo przybywania na Pomorzu nie włączyły się w dzieje społeczeństwa polskiego. Natomiast uwzględniono te osoby, które z racji swego stanowiska politycznego lub administracyjnego lub działalności w dziedzinie kultury odegrali dodatnią rolę w życiu tego społeczeństwa* (zob. S. G i e r s z e w s k i, *Przedmowa*, w: SBPN t. 1, red. T e g o ń, Gdańsk 1992, s. 6) i dalej: *W Wydawnictwie jest też miejsce dla osób urodzonych na interesującym nas obszarze (Pomorze Nadwiślańskie — przyp. wł.), lecz działających poza nim, jeśli ich działalność była znacząca bądź wybitna w jakiegokolwiek dziedzinie (tamże, s. 6) oraz: W odniesieniu do XIX i XX w. sprawa ma się nieco inaczej. Z jednej strony była to do 1920 r. trwająca epoka zaboru pruskiego, a następnie — w latach 1939–1945 — hitlerowskiej okupacji. Ten fakt, zgodnie ze wstępnym założeniem, eliminował z naszej kartoteki sporą grupę urzędników i funkcjonariuszy państwa prusko-niemieckiego. Nie znaczy to zarazem, że eliminowano życiorysy Niemców wybitnych (tamże, s. 7). Mimo deklaratywności różnie było z realizacją zamierzeń twórców Słownika. Szkoda, bowiem nie uniknięto i w tym przypadku błędów, które popełnili krytykownicy na karatach dzieła autorzy ApB.*

⁵⁰ Por. S. Z a k r z e w s k i, *Zagadnienia historyczne*, t. 1, Lwów 1936 s. 12.

⁵¹ D. A. D e k a ń s k i, *Gdańsk*, s. 139.

⁵² J. N. P a w ł o w s k i, *Früher durch die Cistercienser-Klosterkirche und das frühere Kloster in Oliva*, Danzig (brw).

ła ona jednak wykorzystywana przez badaczy dziejów opactwa z racji swojego przewodnikowego charakteru. Podobnie zresztą jest także i w przypadku innych opracowań historyka gdańskiego, traktujących o dziejach Gdańska, czy historii Prus⁵³. Trudno tam znaleźć materiał do wykorzystania przy badaniach opactwa oliwskiego.

Druga połowa XIX w. i początek następnego stulecia to najchlubniejsze karty gdańskiej historiografii. Zawdzięczamy to przede wszystkim trzem wybitnym historykom: Maxowi Bärowi (1855–1928)⁵⁴, Otto Guntherowi (1864–1924)⁵⁵ oraz uczonemu żydowskiemu Paulowi Simsonowi (1869–1917)⁵⁶. Dwaj pierwsi nie będą przedmiotem naszej szerszej analizy, gdyż w ich dorobku brak jest prac traktujących o opactwie oliwskim, czy mogących być pomocnymi w opracowaniu dziejów klasztoru.

M. Bär bowiem po studiach lipskich z zakresu historii i filozofii (1875–1880) i otrzymaniu doktoratu całe swoje życie pracował w archiwach państwowych w Poznaniu (1880), Koblencji (1883–1888), Szczecinie (1888–1896) oraz Hanowerze (1897–1901). Od sierpnia 1901 r. przejął on funkcję organizatora powstającego wówczas w Gdańsku archiwum, będąc w latach 1905–1912 jego dyrektorem. Do niewątpliwych zasług uczonego należy uporządkowanie i skatalogowanie zbiorów Archiwum Państwowego w Gdańsku i z tego chociażby powodu należy mu się w tym miejscu wymienienie, gdyż ta

⁵³ T e n ń e, *Geschichte der Provinzial-Hauptstadt Danzig von ältesten Zeiten bis zur Säcularfeier ihrer Wiederrereinigung mit Preussen 1893*, Danzig 1893; T e n ń e, *Kleine populäre Geschichte Westpreussen*, Danzig 1875; T e n ń e, *Die Provinz Westpreussen in ihrer geschichtlichen culturhistorischen und sprachlichen Entwicklung von den ältesten historischen Zeiten bis jetzt*, Danzig 1879; T e n ń e, *Populäre Geschichte und Beschreibung des Danziger Landkreisses*, Danzig 1885.

⁵⁴ ApB Bd. 1 s. 26 (tam starsza literatura przedmiotu); D. A. D e k a ń s k i, *Gdańsk*, s. 140; M. G l i ń s k i, *dz. cyt.*, s. 16–17. Również i ta postać z niezrozumiałych dla nas powodów nie znalazła się na kartach SBPN. O M. Bärze zob. obszernie J. W o j t o w i c z, *dz. cyt.*, s. 163–170 (tam literatura przedmiotu).

⁵⁵ ApB Bd. 1 s. 241 (tam starsza literatura przedmiotu); D. A. D e k a ń s k i, *Gdańsk*, s. 141; M. G l i ń s k i, *dz. cyt.*, s. 41. Historyk ten również nie wszedł do SBPN.

⁵⁶ ApB Bd. 2 s. 678; W. D o m a n s k y, *dz. cyt.*, s. 82–83; D. A. D e k a ń s k i, *Życie i działalność*, s. 159–176 (tam szczegółowa bibliografia prac i literatura przedmiotu); zob. T e n ń e, *Gdańsk*, s. 141; T e n ń e, *Simson Paul (1869–1917), historyk gd. i popularyzator wiedzy hist. o Pom. i Gd.*, SBPN t. 4, red. Z. N o w a k, Gdańsk 1997 s. 218–219.

działalność pomogła niewątpliwie historykom w badaniach dziejów opactwa⁵⁷.

Podobnie jest w przypadku Otto Günthera, który po studiach filozoficzno-historycznych w Getyndze i pracy w bibliotece tejże uczelni, a następnie pracy w Bibliotece Królewskiej w Berlinie, od dnia 1 X 1896 r. objął stanowisko kierownika Biblioteki Miejskiej w Gdańsku, w której od 1912 r. został dyrektorem. Zaslugą badacza jest przede wszystkim opracowanie katalogu rękopisów Stadtsbibliothek Danzig, co ze zrozumiałych względów jest pomocne w badaniach pomorzoznawczych, w tym i badaniach nad dziejami opactwa⁵⁸.

Duże znaczenie w badaniach Oliwy ma natomiast Paul Simson. Nie omawiając szczegółowo dorobku naukowego gdańskiego historyka, gdyż uczyniliśmy to przy innej okazji⁵⁹, powiedzmy jedynie, iż podstawową pracą badacza, ważną i co należy dodać niezastąpioną, jest czterotomowa *Geschichte der Stadt Danzig* z 1913–1917 r.⁶⁰ Praca ta ma wielkie znaczenie dla historiografii gdańskich początków XX w. Jest ona bowiem pierwszą tak pełną i rzetelnie napisaną historią grodu nad Motławą. Niezależnie jednak od tego jest to praca, która uzupełnia historiografię niemiecką w zakresie dziejów politycznych i ustrojowych Prus Wschodnich i Zachodnich, by jedynie wymienić opracowanie Karla Lohmeyera *Geschichte von Ost- und Westpreussen*⁶¹, czy starszej dziewiętnastowiecznej historiografii omawiającej okres krzyżackiego panowania na Pomorzu Gdańskim, z pracą Johanna Voigta na czele⁶². Książka P. Simsona była także, o czym nie należy zapominać, swoistą odpowiedzią historiografii polskiej w zakresie badań dziejów Prus. Mamy tu na myśli pracę Stanisława Ku-

⁵⁷ Szczegółowo o tym D. A. Dekański, *Gdańsk*, s. 140; J. Wojtowicz, *dz. cyt.*, passim. Z publikacji dotyczących archiwum w Gdańsku i jego zbiorów zob. M. Bär, *Das Staatsarchiv zu Danzig, seine Begründung, seine Einrichtungen und seine Bestände*, „Mitteilungen der k. Preussischen Archivverwaltung” H. 21: 1921.

⁵⁸ *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, hrsg. von O. Günther, Tl. 1–4, Danzig 1903–1911; zob. D. A. Dekański, *Gdańsk*, s. 41; M. Gliński, *dz. cyt.*, s. 41.

⁵⁹ D. A. Dekański, *Życie i działalność*.

⁶⁰ P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. 1–4, Danzig 1913–1917. Szczególnie istotne znaczenie z punktu widzenia naszego tematu mają dwa pierwsze tomy.

⁶¹ K. Lohmeyer, *Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Gotha 1908.

⁶² J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeit bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1–2, Königsberg 1827.

jota *Dzieje Prus Królewskich*⁶³, do czego jeszcze powrócimy. Można powiedzieć, że *Geschichte der Stadt Danzig* jest pracą, która ze względu na rozległość spojrzenia na historię grodu nad Motławą weszła do kanonu lektur każdego historyka zajmującego się Oliwą, tak okresu średniowiecza jak i czasów późniejszych.

Na zakończenie omawiania historiografii gdańskiej XIX stulecia dotyczącej badań nad cystersami oliwskimi nieco miejsca należy poświęcić Maxowi Perlbachowi (1848–1921)⁶⁴, który urodził się w Gdańsku i chociaż od młodości przebywał poza nadmotławskim grodem, to z rodzinnym miastem nie stracił kontaktów, szczególnie na niwie nauki⁶⁵. Studiował on historię we Wrocławiu, Heidelbergu i Getyndze, gdzie w 1871 r. uzyskał stopień doktora. Następnie pracował w bibliotekach naukowych w Królewcu, Halle, Greifswaldzie, a następnie Berlinie, przez cały czas zajmując się wyłącznie pracą naukową, co ostatnio podkreślał szczególnie mocno Mirosław Gliński⁶⁶. Można przyjąć, że praca w bibliotekach, a zwłaszcza Bibliotece w Królewcu w latach 1872–1876 wywarła wpływ na zainteresowania badawcze historyka problematyką dziejów Pomorza i Prus. Ten nurt badań otwiera niejako studium *Die ältere Chronik von Oliva*⁶⁷. Młody historyk włączył się tym samym w nurt badań niemieckich W. Fuchsa i T. Hirscha⁶⁸ nad tym zabytkiem piśmiennictwa cysterskiego. W literaturze historycznej poświęconej Oliwie podkreśla się, iż bada-

⁶³ S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1: do roku 1309, Roczniki TNT R. 20–23: 1913–1916; cz. 2: *Pomorze i ziemia chełmińska 1309–1380, tamże*, R. 29–31: 1924.

⁶⁴ ApB Bd. 3 s. 1037; D. A. Dekański, *Gdańsk*, s. 143; Tenże, *Perlbach Max (1848–1921), historyk*, SBPN t. 3 red. Z. Nowak, Gdańsk 1997 s. 407–408; zob. też W. Recke, *dz. cyt.*, passim; M. Gliński, *dz. cyt.*, s. 76.

⁶⁵ O kontaktach naukowych M. Perlbacha z Gdańskiem świadczy fakt, że kiedy w 1878 r. powstawało Historischer Verein für die Stadt und den Regierungsbezirk Danzig, przekształcone w 1880 r. w Westpreussischer Geschichtsverein, to historyk wniósł swój wkład w prace towarzystwa jako jeden z koordynatorów mediewistyki. Zob. D. A. Dekański, *Perlbach Max*, s. 407.

⁶⁶ Zob. M. Gliński, *dz. cyt.*, s. 76; por. D. A. Dekański, *Perlbach Max*, s. 407.

⁶⁷ W tej sprawie zob. K. Dąbrowski, *Opactwo*, s. 14; D. A. Dekański, *Perlbach Max*, s. 407.

⁶⁸ W. Fuchs, *Peter v. Dusburg und das Chronicon Olivense*, ApMs Bd. 21: 1884 s. 193–260, 421–484; T. Hirsch, *Przedmowa*, s. 649–668.

nia M. Perlbacha nad kroniką klasztorną mają zdecydowanie największe znaczenie z piśmiennictwa XIX w.⁶⁹

Największą jednak zasługą uczonego było opracowanie przez niego *Pommerellisches Urkundenbuch*⁷⁰. W kodeksie tym znajduje się 100 autentycznych dokumentów i 11 fałszyfikatów dotyczących opactwa oliwskiego. Następnie tenże historyk w pracy *Materialien zur Geschichte Pommerellens*⁷¹ z 1903 r. wydał rejestry i 4 dokumenty odnoszące się do XIII–XV w., uwzględniające szczególnie rozwój majątku nieruchomego. Można powiedzieć, iż dzięki M. Perlbachowi otrzymaliśmy podstawowy zrąb materiału źródłowego (o charakterze dokumentowym) do badań różnych aspektów dziejów opactwa oliwskiego. Wcześniej bowiem wydawcy różnych źródeł zamieszczali jedynie marginalnie dokumenty odnoszące się do opactwa. Mamy tu na myśli np. *Pommersches Urkundenbuch*⁷², gdzie w tomie pierwszym można znaleźć nieco informacji o początkach klasztoru. Podobnie jest w przypadku *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*⁷³, czy edycji *Monumenta Germaniae Historica*⁷⁴, gdzie w tomie szesnastym możemy znaleźć informacje o osiedleniu się konwentu i początkowych dziejach klasztoru, a także w *Urkundenbuch des Bistums Culm*, wydanym jednak już po ukazaniu się drukiem kodeksu wschodniopomorskiego⁷⁵. Należy także w tym miejscu dodać, iż w kolejnej wielkiej edycji źródłowej *Preussisches Urkundenbuch*⁷⁶ wydano 40 dyplomów oliwskich, z których znaczną część można odnaleźć już w publikacji M. Perlbacha.

⁶⁹ Zob. np. opinię K. Dąbrowskiego, *Opactwo*, s. 14.

⁷⁰ *Pommerellisches Urkundenbuch*, bearb. von M. Perlbach, Danzig 1882. O inicjatywie wydania kodeksu i roli w tym gdańskiego środowiska historycznego zob. D. A. Dekański, *Gdańsk*, s. 33 nn.

⁷¹ *Materialien zur Geschichte Pommerellens während der Ordenszeit*, hrsg. von M. Perlbach, ApMs Bd. 40: 1903 s. 257–303.

⁷² *Pommersches Urkundenbuch*, Bd. 1, bearb. von R. Klempin, Stettin 1868.

⁷³ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, wyd. J. Zakrzewski, Poznań 1877.

⁷⁴ *Monumenta Germaniae Historica*, Bd. 16, bearb. von G. H. PERTZ, Hannover 1859.

⁷⁵ *Urkundenbuch des Bistums Culm*, Bd. 1, bearb. von C. P. WOELKY, Danzig 1887.

⁷⁶ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 2 (1309–1335), hrsg. von M. HEIN, E. MASCHKE, Königsberg 1939; Bd. 3, Lief. 1 (1335–1341), hrsg. von M. HEIN, Königsberg 1944; Bd. 3, Lief. 2 (1342–1345), hrsg. von H. KOEPPEN, Marburg 1959; Bd. 4 (1346–1351), hrsg. von TEGOŻ, Marburg 1960.

Na zakończenie omawiania wkładu M. Perlbacha w badania oliwskie należy także wspomnieć o jego opracowaniu *Preussisch–polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters*⁷⁷, które jest świadectwem jego badań nad źródłami do dziejów średniowiecznych Prus⁷⁸, ale ważne również z punktu widzenia badań nad źródłami oliwskimi, o czym szczegółowo pisał Jarosław Wenta⁷⁹, a do czego przyjdzie nam wrócić w dalszej części opracowania.

W nurt badań oliwskich włączyli się także aktywnie polscy historycy związani z ośrodkiem toruńskim. Takie określenie ma swoje uzasadnienie, bowiem jak to wykazała ostatnio M. Niedzielska, niemieccy badacze związani z Toruniem nie wykazywali żadnego zainteresowania opactwem cystersów w Oliwie⁸⁰. Należałoby więc mówić tu jedynie o polskiej nauce historycznej związanej z ośrodkami Pelplinem i Toruniem, co szczegółowo dla interesującego nas okresu opracował J. Borzyszkowski⁸¹.

Omawianie wkładu tego środowiska w badania cysterskie należy rozpocząć od charakterystyki trójki duchownych, niemal rówieśników, to jest Stanisława Kujota (1845–1914)⁸², Jakuba Fankidejskiego (1844–1883)⁸³ i Romualda Frydrychowicza (1850–1932)⁸⁴. Wyrośli

⁷⁷ M. Perlbach, *Preussisch–polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters*, H. 1–2, Halle 1886.

⁷⁸ Por. J. Trupinda, *Ideologia krucjatowa w Kronice Piotra z Dusburga*, Gdańsk 1999 (*Peribalticum Meridionale*, vol. 1), s. 9.

⁷⁹ J. Wenta, *Dziejopisarstwo w klasztorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym*, Gdańsk 1990 („Studia Gdańskie” t. 7), passim; Tenże, *Kierunki rozwoju rocznikarstwa w państwie Zakonu Krzyżackiego w XIII–XVI w.*, *Roczniki TNT R.* 83: 1990 z. 3, passim.

⁸⁰ M. Niedzielska, *Toruń* s. 171–194 (tam szczegółowa literatura przedmiotu).

⁸¹ J. Borzyszkowski, *Główne ośrodki*, s. 195–216.

⁸² Z bogatej literatury przedmiotu zob. P. Czaplowski, *Ś. p. ks. Stanisław Kujot*, *Zapiski TNT* t. 3: 1914–1915 s. 49–72; K. Jasiński, *Stanisław Kujot*, s. 85–179 (tam szczegółowa literatura przedmiotu); Tenże, *Stanisław Kujot — historyk*, s. 217–242; Tenże, *Kujot Stanisław Leopold (1845–1914), ks. katolicki, prezes TNT*, SBPN t. 2 s. 533–535; zob. też K. Wajda, *W dobie zaboru pruskiego 1875–1918*, w: *Dzieje TNT* t. 1 s. 69–110.

⁸³ *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, red. H. E. Wycazowski, Warszawa 1981 s. 454 (tam zestawienie bibliograficzne); E. Heigel, *Geschichte der kath. — theologischen Fakultät Münster 1773–1964*, Bd. 2, Münster 1971 s. 160; H. Mross, *Fankidejski Jakub*, w: *Zasłużeni* s. 44–45; Tenże, *Fankidejski Jakub (1844–1883), ks. Pedagog, historyk*, w: SBPN t. 1 s. 402.

⁸⁴ Zob. Tenże, *Romuald Frydrychowicz, ksiądz, pedagog, historyk regionalny*, w:

oni w środowisku pelplińskim kształtowanym już za czasów bpa Jana Niepomucena Marwitza, który usilnie wspierał dążenia młodych duchownych do zdobywania wiedzy na uniwersytetach niemieckich, głównie w Monasterze, Monachium, Würzburgu i Fryburgu⁸⁵.

Niewątpliwie największą indywidualnością spośród trzech wymienionych wyżej duchownych był Stanisław Kujot. W opracowaniu o tym charakterze nie ma miejsca, by szczegółowo przedstawiać sylwetkę duchownego, a zresztą uczynił to już przed nami znakomicie K. Jasiński. Powiedzmy jedynie, iż należał on do osób znakomicie wykształconych. Pobierał bowiem nauki na poziomie akademickim w Münster z zakresu teologii i filozofii oraz w Berlinie przede wszystkim z zakresu historii. Był jednocześnie bardzo aktywnym na polu pracy w rozlicznych towarzystwach, a zwłaszcza Towarzystwie Naukowym w Toruniu, którego był prezesem w latach 1897–1914.

Swój wkład do poznania dziejów Oliwy badacz zapoczątkował jeszcze pod koniec lat dziewięćdziesiątych wydając drukiem wizytacje kościelne z końca XVI w., które stanowią cenne świadectwo źródłowe pomocne także dla dziejów średniowiecza⁸⁶. Niemal równocześnie, bo w 1901 r., opublikował kolejne źródło do badań Oliwy, a mianowicie *Wilkiez albo prawo do wszystkich dóbr i wsiów oliwskich należące w roku 1616*⁸⁷, które obejmuje ustawy z dziedziny prawa społecznego, pochodzące niewątpliwie z czasów dawniejszych.

Znaczący dorobek z zakresu opracowań naukowych zapoczątkowała praca *Opactwo pelplińskie*⁸⁸. Mimo, że nie jest ona poświęcona Oliwie, to jest niezmiernie znacząca przy opracowywaniu dziejów opactwa. Pozwala bowiem wyjaśniać wiele kwestii tak z dziejów społecznych jak i gospodarczych *per analogiam*, co podkreślała wielokrotnie literatura przedmiotu⁸⁹. Innym niezwykle ważnym opracowaniem historyka odnoszącym się do zagadnień działalności społecznej cy-

Zasłużeni, s. 51–54; Tenże, *Frydrychowicz Romuald (1850–1932), ks., pedagog i historyk*, w: SBPN t. 1 s. 444–445.

⁸⁵ Zob. literaturę w przyp. wyżej.

⁸⁶ *Visitationes Archidiaconatus pomeraniae Hieronimo Rozrażewski [...] episcopo factae*, wyd. S. Kujot, „Fontes” t. 1–3: 1897–1899.

⁸⁷ *Wilkiez albo prawo do wszystkich dóbr i wsiów oliwskich należące w roku 1616*, wyd. Tenże, *tamże*, t. 5: 1901 s. 210–224.

⁸⁸ S. Kujot, *Opactwo pelplińskie*, Pelplin 1875.

⁸⁹ Ostatnio szczególnie mocno podkreślał to K. Dąbrowski, *Opactwo*, s. 10.

stersów oliwskich jest praca: *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*⁹⁰. Dzieło to zrodziło się z chęci historyka opublikowania rozprawy poświęconej najdawniejszym wezwaniom kościołów pomorskich, chełmińskich i wielkopolskich. Powstanie pracy miało związek, co podkreślała już literatura przedmiotu, z dziewięćsetną rocznicą śmierci św. Wojciecha⁹¹. W niej to stosunkowo najpełniej przedstawił kwestię zakładania parafii na Pomorzu, szczególnie w okresie przedkrzyżackim. Ukazał także chronologię powstawania kościołów, nie zawsze możliwą do wyjaśnienia. Niejako uzupełnieniem tego studium było opracowanie F. Salisa dla parafii w rejonie Sławna i Słupska⁹². Chociaż S. Kujot w swojej pracy nie ustrzegł się niedociągnięć czy nieścisłości, to jego ustalenia zaważyły na historiografii kościelnej z opracowaniem z 1928 r. pt. *Diecezja chełmińska na czele*, a trwałość niektórych ustaleń badacza była widoczna w opracowaniach Władysława Łęgi czy Stanisława Librowskiego, chociaż pierwszy z wymienionych nie zawsze zgadzał się z Kujotem⁹³.

Ukoronowaniem jego wysiłku naukowego stała się praca *Dzieje Prus Królewskich*, która powstawała z przerwami od lat siedemdziesiątych XIX w., ukazała się natomiast w większości już po śmierci historyka⁹⁴. Można powiedzieć, co wielokrotnie podkreślał K. Jasiński, iż dzięki temu dziełu S. Kujot stał się obok Wojciecha Kętrzyńskiego prekursorem i ojcem polskiej historiografii Pomorza. W opracowaniu tym problematyka oliwska obecna jest niemal na każdym kroku, czemu świadectwo daje współczesna historiografia, zaś spostrzeżenia na kartach pracy zachowują swoją aktualność.

Zdecydowanie mniejsze znaczenie dla badań Oliwy mają Jakub Fankidejski oraz Romuald Frydrychowicz. Pierwszy z wymienionych

⁹⁰ S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Roczniki TNT R. 9: 1902.

⁹¹ Zob. w tej sprawie K. Jasiński, *Stanisław Kujot*, s. 143.

⁹² F. Salis, *Forschungen zur der ältesten Geschichte des Bistums Kamin*, „Baltische Studien” Bd. 15 s. 7–189.

⁹³ *Diecezja chełmińska*; W. Łęga, *Spółczesność i państwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII wieku*, Poznań 1956 s. 218–240; S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, ABMK t. 10: 1965 s. 63–163.

⁹⁴ Nota bibliograficzna dzieła w przyp. 63. W sprawie znaczenia dzieła zob. K. Jasiński, *Stanisław Kujot*, s. 149–162.

nie posiadał nawet przygotowania historycznego, studiował bowiem w Munster teologię (wpis z 27 X 1866 r.)⁹⁵. Po święceniach kapłańskich z 1870 r. był jednak aktywnym w Colegium Marianum w Pelplinie a także w Toruńskim Towarzystwie Naukowym, będąc od chwili jego założenia sekretarzem Wydziału Teologicznego z siedzibą w Pelplinie.

Z prac istotnych z punktu widzenia naszego tematu wymienić należy jedynie *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*⁹⁶. Mimo, że publikacja ta wykazuje talent narracyjny i zawiera wiele cennych i nieznanych wiadomości dotyczących diecezji chełmińskiej, to po badaniach S. Kujota i jego następców ma już dzisiaj małą wartość naukową.

Romualdowi Frydrychowiczowi poświęcimy więcej miejsca w dalszej części opracowania. Jednak już obecnie powiedzmy, że miał on należyte przygotowanie merytoryczne, bowiem kształcił się w Seminarium w Pelplinie, a także na Uniwersytecie we Wrocławiu (filologia klasyczna), a następnie w Berlinie gdzie uczył na wykładach z historii starożytnej. W 1880 r. doktoryzował się na podstawie rozprawy *Zur Kritik R. Heidensteins*. Jako duchowny całe swoje życie spędził w Pelplinie.

W dorobku R. Frydrychowicza brak prac o Oliwie. Jest jednak autorem historii opactwa pelplińskiego pt. *Geschichte der Cistercienserabtei Pelplin und ihre Bau- und Kunstdenkmäler*⁹⁷. Praca ta podobnie jak opracowanie S. Kujota jest pomocna jako swoisty materiał porównawczy także do badań opactwa oliwskiego. Inną zasługą badacza jest opracowanie przez niego około 600 haseł miejscowości pomorskich dla *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego* (od tomu 4 — 1883 do t. 14 — 1897), co niewątpliwie jest pomocne przy badaniu Oliwy, ale także i innych opactw cysterskich⁹⁸.

Z młodszego pokolenia pozostają do omówienia duchowni Brunon Czapla (1872–1926)⁹⁹ oraz Paweł Antoni Czaplewski (1877–

⁹⁵ Zob. literaturę w przyp. 83.

⁹⁶ J. F a n k i d e j s k i, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880.

⁹⁷ R. F r y d r y c h o w i c z, *Geschichte der Cistercienserabtei Pelplin und ihre Bau- und Kunstdenkmäler*, Düsseldorf 1907

⁹⁸ Por. H. M r o s s, *Frydrychowicz*, s. 444–445.

⁹⁹ Zob. T e n ż e, *Brunon Czapla*, w: *Zasłużeni*, s. 21–24; T e n ż e, *Czapla Brunon*,

–1963)¹⁰⁰. Pierwszy z wymienionych nie był zawodowym, historykiem, bowiem poza studiami w Seminarium Duchownym w Pelplinie kształcił się na uniwersytetach we Fryburgu, Monachium i Münsterze, na którym uzyskał doktorat z teologii. Po powrocie osiadł na dłużej w Pelplinie, oddając się pracy w Seminarium; zaprzyjaźnił się też z ks. P. Czaplewskim, z którym, za namową S. Kujota, zainteresowali się przeszłością Pomorza.

Brunon Czapla z zamiłowaniem oddał się pracy edytorskiej i do historiografii pomorskiej wszedł jako wydawca źródeł kościelnych. Z nich dla interesującego nas tematu należy wymienić starannie wydaną pracę opata kartuskiego z XVIII w. Georga Schwengla pt. *Ad historiam ecclesiasticam Pommeraniae apparatus pauper*¹⁰¹, źródła niezwykle cennego dla badań Oliwy i dziejów Pomorza. Należy jednak w tym miejscu dodać, że niektóre wiadomości podawane przez kartuskiego zakonnika budzą zastrzeżenia historiografii, również w odniesieniu do opactwa oliwskiego, co zauważono w literaturze przedmiotu¹⁰².

Paweł Czaplewski nie odbył tak gruntownych studiów uniwersyteckich jak jego przyjaciel B. Czapla, kończąc jedynie w 1900 r. Seminarium w Pelplinie i uzyskując tam święcenia kapłańskie. Jeszcze podczas swojej pelplińskiej edukacji wykazywał jednak duże zainteresowanie historią, współpracując z S. Kujotem i zostając w 1900 r. członkiem Toruńskiego Towarzystwa Naukowego. Od początku interesował się przede wszystkim dziejami Kościoła na Pomorzu. W interesującym nas obecnie okresie powstały jego dwie niezwykle przy-

w: *Polscy kanoniści (wiek XIX i XX)*, Warszawa 1981 s. 89–90; T e n ż e, *Czapla Brunon (1872–1926), ks., historyk, prezes Tow. Naukowego w Toruniu*, SBPN t. 1 s. 239–240.

¹⁰⁰ Zob. A. C z a c h a r o w s k i, *Paweł Antoni Czaplewski 1877–1963*, w: *Działacze TNT* s. 401–425; T e n ż e, *Czaplewski Paweł Antoni (1877–1963), ks., historyk, organizator życia naukowego*, SBPN t. 1 s. 242–243; zob. też S. M. J ę d r z e j c z a k, *Bibliografia prac drukowanych ks. Pawła Antoniego Czaplewskiego*, ABMK t. 9: 1964 s. 84–92; E. P i s z c z, *Ks. Paweł Antoni Czaplewski (1877–1963)*, tamże, s. 79–84.

¹⁰¹ G. S c h w e n g e l, *Ad historiam ecclesiasticam Pommeraniae apparatus pauper* [...], wyd. B. C z a p l a, „Fontes” R. 16–19: 1912–1915.

¹⁰² Zob. przede wszystkim K. D ą b r o w s k i, *Opactwo*, według indeksu. Również w naszych badaniach wielokrotnie podkreślaliśmy uchybienia faktograficzne G. Schwengla.

datne dla badaczy dziejów Kościoła publikacje: *Wykaz oficjalów gdańskich i pomorskich od 1467–1824*¹⁰³ oraz *Tytularny episkopat w Polsce średniowiecznej*¹⁰⁴. Pracując w tym okresie na probostwie w Szyńchu koło Chełmna mógł więcej czasu poświęcać także pracy organizatorskiej w Towarzystwie Naukowym w Toruniu, które w 1916 r. powierzyło mu funkcję redaktora wydawnictw, a w dwa lata później funkcję prezesa Towarzystwa, którą pełnił do 1920 r.¹⁰⁵ W okresie dużej aktywności na polu prac organizacyjnych P. Czaplewski wydał niezmiernie przydatne do badań dziejów Oliwy źródło *Annales monasterii Olivienensis Ord. Cist.*¹⁰⁶ Źródło to, co podkreśla literatura przedmiotu, zostało bardzo starannie wydane¹⁰⁷. Do innych wątków dorobku naukowego P. Czaplewskiego powrócimy w dalszej części opracowania.

Jak można zauważyć z przedstawionej analizy dzieje opactwa oliwskiego cieszyły się dużym zainteresowaniem historyków obu ośrodków myśli historycznej. Swoje zainteresowania koncentrowali jednak przede wszystkim na wydawaniu źródeł oliwskich i Oliwy dotyczących. Ich badania nie zaowocowały opracowaniem monograficznym opactwa¹⁰⁸. Cystersami oliwskimi zajmowano się jedynie na marginesie innych rozważań z dziejów politycznych, polityczno-kościelnych, osadniczych czy kulturowych obszaru Pomorza.

Zdecydowanie z mniejszym zainteresowaniem zajmowali się historycy gdańscy opactwem pelplińskim. Jeśli nie liczyć prac o ogólniejszym charakterze, czy traktujących w szerszym kontekście o dziejach Pomorza, gdzie ze zrozumiałych względów problematyka pelplińska musiała być poruszana, a o których to opracowaniach mówiliśmy już wyżej poruszając problematykę historiografii oliwskiej, to

¹⁰³ P. Cz a p l e w s k i, *Wykaz oficjalów gdańskich i pomorskich od 1467–1824*, Roczniki TNT R. 19: 1912.

¹⁰⁴ T e n ż e, *Tytularny episkopat w Polsce średniowiecznej*, Roczniki TPNP R. 40: 1914 s. 91–162; R. 43: 1915 s. 67–164.

¹⁰⁵ O kulisach rezygnacji z funkcji prezesa TNT w Toruniu zob. A. C z a c h a r o w s k i, *Czaplewski Paweł Antoni*, s. 243.

¹⁰⁶ *Annales monasterii Olivienensis Ord. Cist.*, fase I, wyd. P. A. C z a p l e w s k i, „Fontes” t. 20: 1916.

¹⁰⁷ Zob. A. C z a c h a r o w s k i, *Czaplewski Paweł Antoni*, s. 243.

¹⁰⁸ Z okresu tego mamy jedynie monografię opactwa. Zob. J. C. K r e t z s c h m e r, *dz. cyt.* Zob. też uwagę w przyp. 39 niniejszej pracy.

należy stwierdzić, że był to wręcz margines ich zainteresowań. Można powiedzieć, iż wkład gdańskiej historiografii w opracowanie dziejów konwentu pelplińskiego związany jest w zasadzie z dwoma badaczami: T. Hirschem oraz Josephem Kaufmannem.

Pierwszy z wymienionych, podobnie jak to miało miejsce w przypadku Oliwy, zajmował się badaniem źródeł do dziejów opactwa pelplińskiego. Pracując w zespole *Scriptores rerum Prussicarum* wydał on w 1861 r. *Monumentorum foundationis monasterii Pelpliniensis fragmentum*¹⁰⁹.

Drugi z wymienionych był związany ze środowiskiem gdańskich historyków, i zajmował się dziejami historiografii pomorskiej oraz dziejami Gdańska okresu średniowiecza¹¹⁰. Mając przygotowanie archiwalne, napisał on niewielkiej objętości, ale jakże ważną publikację o Archiwum pelplińskim, w której można znaleźć informacje o zasobie archiwum, a więc i o źródłach cysterskich¹¹¹.

Zdecydowanie większe zainteresowanie w środowisku toruńsko–pelplińskim historyków polskich XIX w. budziły dzieje Pelplina. Chlubne karty otwiera tu Franciszek Jan Larisch (1797–1865)¹¹². Ten duchowny diecezji chełmińskiej, z wykształcenia teolog (wykładał w Pelplinie teologię pastoralną), lecz z zamiłowania także nauczyciel przede wszystkim w Gimnazjum w Chojnicach, opublikował szereg drobnych artykułów dotyczących dziejów Pelplina i opactwa cysterskiego. Zamieszczał je na łamach czasopisma „Katolisches Wochenblatt”. Mają one jednak małą wartość poznawczą, szczególnie dla interesującego nas okresu średniowiecza¹¹³.

¹⁰⁹ *Monumentorum foundationis monasterii Pelpliniensis fragmentum*, hrsg. von T. H i r s c h, SRP Bd. 1, hrsg. von M. T o p p e n, E. S t r e h l k e, Leipzig 1861.

¹¹⁰ Z tego zakresu zainteresowań zob. szczególnie J. K a u f m a n n, *Wie die Polen Geschichte machen*, Berlin 1910; T e n ż e, *Studien zur Geschichte der Altstadt Danzig*, ZWG H. 55: 1913 s. 79–123; T e n ż e, *Das Rittergut Gr. Bellschwitz. Festschrift zum 600-jährigen Bestehen*, Danzig 1916. O J. Kaufmannie zob. D. A. D e k a ń s k i, *Gdańsk*, s. 141. Archiwista ten także nie wszedł do SBPN.

¹¹¹ J. K a u f m a n n, *Die Archive in Pelplin*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” Bd. 16: 1917 no 3 s. 38–46.

¹¹² Zob. H. M r o s s, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920*, Pelplin 1994 s. 166–167; zob. też H. P o r o ż y ń s k i, *Larisch Franciszek Jerzy (1797–1865), nauczyciel gimn. Chojnickiego*, SBPN t. 3, red. Z. N o w a k, Gdańsk 1997 s. 30–31 (tam dalsza literatura przedmiotu).

¹¹³ F. G. L a r i s c h, *Das ehemalige Cistercienser — Kloster zu Pelplin*, „Katolisches

Publikowane przez F. J. Larischa artykuły o opactwie pelplińskim jakby domagały się przygotowania monografii. Nie było jednak w tym czasie w Toruniu i Pelplinie ani jednego badacza, który byłby zainteresowany podjęciem tego zadania. Trudu podjął się dopiero S. Kujot, który w 1875 r. opublikował obszerne dzieło pt. *Opactwo pelplińskie*¹¹⁴, chociaż napisane w przystępnej formie¹¹⁵. Praca była modelową dla tego typu przedsięwzięć i stała się poniekąd wzorem dla innych monograficznych opracowań dziejów instytucji zakonnych.

Wątek pelpliński w swojej twórczości naukowej S. Kujot kontynuował i później. Niejako przy okazji pisania monografii opactwa zainteresował się kroniką pelplińską, pisząc o tym zabytku szkic bibliograficzny¹¹⁶. Napisał *Obrazy w krużgankach pocysterskich w Pelplinie*¹¹⁷, która to publikacja miała popularny charakter i można ją zaliczyć do przewodników. Twórczość traktującą o dziejach Pelplina, jaką uprawiał w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, porzucił na długo, zajmując się innymi kwestiami dziejów Pomorza, o czym obszernie pisał K. Jasiński¹¹⁸. Powrócił do tej problematyki zapewne przy okazji zbierania materiałów i pisania *Dziejów Prus Królewskich*, w których historia opactwa pelplińskiego jest eksponowana¹¹⁹. Można przypuszczać, że przy tej okazji S. Kujot opracował artykuł *Czy w Pelplinie już przed Cystersami (1274, 1276) był kościół parafialny św. Stanisława*¹²⁰.

Wochenblatt zunächst für die Diöcesen Culm und Ermland" Bd. 15 no 18 s. 141–144; Bd. 15 no 23 s. 183–186; Bd. 15 no 26 s. 209–210; T e n ż e, *Die ehemaligen Kloster — jetzt Dom — Kirche zu Pelplin*, tamże, Bd. 15 no 27 s. 217–220; Bd. 15 no 28 s. 225–228.

¹¹⁴ S. K u j o t, *Opactwo*.

¹¹⁵ Zob. K. J a s i ń s k i, *Stanisław Kujot*, s. 139–140.

¹¹⁶ S. K u j o t, *Kronika Pelplińska. Szkic bibliograficzny*, Poznań 1876 (odbitka z „Warty”).

¹¹⁷ T e n ż e, *Obrazy w krużgankach pocysterskich w Pelplinie. Dla zwiedzających opisane*, Pelplin 1887.

¹¹⁸ K. J a s i ń s k i, *Stanisław Kujot*, w różnych miejscach pracy (tam dalsza literatura przedmiotu).

¹¹⁹ S. K u j o t, *Dzieje Prus Królewskich*, w różnych miejscach pracy.

¹²⁰ T e n ż e, *Czy w Pelplinie już przed Cystersami (1274, 1276) był kościół parafialny św. Stanisława*, *Zapiski TNT* t. 2: 1911 nr 4 s. 53–55.

Obok S. Kujota od lat osiemdziesiątych XIX w. dziejami Pelplina zaczął zajmować się R. Frydrychowicz, którego współczesna historiografia nazwie *historykiem Pelplina*. Swoje zainteresowania miejscowością rozpoczął niejako od zredagowania hasła *Pelplin* dla *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*¹²¹. Współpraca z tym wydawnictwem, o czym pisaliśmy wyżej, podsunęła mu zapewne myśl opracowania dziejów klasztoru cysterskiego w Pelplinie. Taki wniosek jest zapewne słuszny, gdy uwzględni się fakt wydania przez badacza w 1895 r. pracy: *Przewodnik ilustrowany po Pelplinie i jego kościołach*¹²². Wszystkie wymienione wyżej publikacje R. Frydrychowicza były zapowiedzią tkwiących w kapłanie możliwości badawczych i swoistą zapowiedzią pracy nad wielkim dziełem o klasztorze pelplińskim. Dzieło to, długo oczekiwane przez środowisko, ukazało się w 1907 r. pt. *Geschichte der Cistercienserabtei Pelplin*¹²³. Jest ono całościowym spojrzeniem na dzieje cystersów pelplińskich, z uwzględnieniem zabytków sztuki. Stanowi jednocześnie wspaniałe rozwinięcie pracy S. Kujota. W kilka lat później historyk wydał kolejny przewodnik po Pelplinie¹²⁴. Wielką stratą dla nauki pozostaje fakt, że po dziele z 1907 r. badacz nie kontynuował swoich naukowych dociekań nad dziejami opactwa.

W związku z powyższym należy stwierdzić, iż mimo że dzieje opactwa pelplińskiego cieszyły się mniejszym zainteresowaniem historyków, głównie ośrodka gdańskiego, to doczekały się aż dwóch opracowań monograficznych, co dało dobre podwaliny do dalszych prac badawczych.

Opactwa byszewsko–koronowskie nie spotkało się w XIX stuleciu z zainteresowaniem badawczym historyków gdańskich¹²⁵, podobnie jak w środowisku pelplińsko–toruńskim. Stulecie to przyniosło w zasadzie jedną publikację źródłową do dziejów Byszewa–Koronowa. Mamy tu na myśli wydane przez S. Kujota *Series abbatum coenobii Byszoviensis seu Coronoviensis ordinis cisterciensis*¹²⁶.

¹²¹ R. F r y d r y c h o w i c z, *Pelplin*, w: SGKP t. 7 s. 944–949.

¹²² T e n ż e, *Przewodnik ilustrowany po Pelplinie i jego kościołach*, Toruń 1895.

¹²³ T e n ż e, *Geschichte*.

¹²⁴ T e n ż e, *Illustrierter Fuhrer durch Pelplin*, Pelplin 1911.

¹²⁵ Jeśli nie liczyć inicjatywy M. Perlbacha w zakresie wydawania źródeł w *Pommersches Urkundenbuch*.

¹²⁶ *Series abbatum coenobii Byszoviensis seu Coronoviensis ordinis Cisterciensis*;

Zdecydowanie słabo wygląda także historiografia dziejów opactwa. W zasadzie w obecnie interesującym nas okresie możemy wskazać jedynie trzech historyków związanych z ośrodkiem toruńskim, którzy podejmowali się opracowań dotyczących cystersów. Jako pierwszego wymienić należy J. Fankidejskiego, który w 1880 r. opracował hasło *Byszewo*, do *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*¹²⁷. Pewne wątki istotne dla dziejów opactwa podjął także S. Kujot w rozprawie *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*¹²⁸ oraz w *Dziejach Prus Królewskich*¹²⁹. Dopiero w kilka lat później inny badacz zajął się początkami Koronowa¹³⁰. Był nim ksiądz Gustaw Pobłocki (1840–1915)¹³¹, wielki miłośnik historii, od 1879 r. członek Toruńskiego Towarzystwa Naukowego. Swoją publikację *Koronowo, jego nazwy i początek* napisał w ostatnim okresie życia, będąc proboszczem we Wtelnie, położonym między Bydgoszczą a Koronowem. Była ona przyczynkiem powstałym z potrzeb historiografii lokalnej.

Jak widać, zainteresowanie badaniami opactwa byszewskiego (koronowskiego) niemal nie istniało w interesujących nas środowiskach historycznych. Opactwo bukowskie w ogóle leżało poza zasięgiem badań obu środowisk, z wyjątkiem S. Kujota, który w *Dziejach Prus Królewskich* podejmował wątki początków klasztoru¹³². Dzieje Bukowa były natomiast w kręgu zainteresowań historiografii niemieckiej, o czym szczegółowo pisaliśmy w innym miejscu¹³³. Należy podkreślić, iż taki stan utrzymywał się aż do 1945 r.

Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensis et Pomeraniae episcopo factae, wyd. S. Kujot, „Fontes” t. 1–2: 1897–1898.

¹²⁷ J. Fankidejski, *Byszewo*, SGKP t. 1 s. 515.

¹²⁸ S. Kujot, *Kto założył parafie*.

¹²⁹ Tenże, *Dzieje Prus Królewskich*, w różnych miejscach pracy.

¹³⁰ G. Pobłocki, *Koronowo, jego nazwy i początek*, *Zapiski TNT* t. 2: 1913 s. 184–188.

¹³¹ Zob. J. Borzyszkowski, *Gustaw (1840–1915), Juliusz (1835–1915) Pobłoccy*, w: *Zasłużeni*, s. 157–162; Tenże, *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, Gdańsk 1986, indeks; A. Bukowski, *Pobłocki Gustaw (1840–1915)*, ks. katol. kaszubski leksykograf, literat, SBPN t. 3 s. 445–448 (tam dalsza literatura przedmiotu).

¹³² S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1 s. 809–810 nn.

¹³³ *Spisy*, s. 9–10 oraz przyp. 25–39 (tam szczegółowa literatura przedmiotu).

2 Wiek XX — lata 1920–1945

Okres dwudziestolecia międzywojennego oraz II wojny światowej jest szczególnie dla rozwoju gdańskiego środowiska historycznego. Zagadnienie funkcjonowania badaczy niemieckich i polskich w Wolnym Mieście Gdańsku i okresie 1939–1945 ostatnio podejmowała szczegółowo literatura przedmiotu, głównie za sprawą M. Andrzejewskiego¹³⁴, Z. H. Nowaka¹³⁵ oraz A. Grotha¹³⁶. O ile tuż po I wojnie światowej trudno jest mówić na obszarze Gdańska o polskim środowisku historycznym¹³⁷, to niemieccy badacze w dalszym ciągu pozostawali bardzo aktywnymi, będąc skupieni przede wszystkim w Westpreussischer Geschichtsverein, które było niezmiernie aktywne do lat trzydziestych, kiedy można zaobserwować pewien spadek jego znaczenia¹³⁸.

Ważną rolę w niemieckim środowisku historycznym Gdańska pełnili przewodniczący Westpreussischer Geschichtsverein: Karl Joseph Kaufmann (1919–1929), Walther Recke (1933–1937), Wolfgang La Baume (1937–1938) oraz od 1938 r. Erich Keyser¹³⁹. Nas szczególnie interesuje ostatni z wymienionych, z racji jego zainteresowań problematyką oliwską. E. Keyser był zapewne badaczem ponadlokalnym. Już w latach dwudziestych habilitował się i uchodził w środowisku niemieckich uczonych za wybitnego znawcę dziejów niemieckiego wschodu¹⁴⁰. Dodać należy, że E. Keyser był jednocześnie świetnym organizatorem nauki, kierującym od 1927 r. Staatliches Landesmu-

¹³⁴ M. Andrzejewski, *Gdańsk*, s. 88–101; Tenże, *Erich Keyser*, s. 197–206.

¹³⁵ Z. H. Nowak, *Historycy gdańscy*, s. 103–112.

¹³⁶ A. Groth, „*Rocznik Gdański*”, s. 113–120.

¹³⁷ Zob. K. Sochaczewska, *Polskie towarzystwa kulturalne w Gdańsku w latach 1891–1910*, „*Gdańskie Zeszyty Humanistyczne*” 1959 nr 2–3 s. 175–178; zob. też M. Andrzejewski, *Gdańsk*, s. 88.

¹³⁸ W. Recke, *dz. cyt.*, s. XVI; E. Bahr, *Der Westpreussische Geschichtsverein*, „*Ostdeutsche Monatshefte*” H. 2: 1921 s. 100–101. M. Andrzejewski (*Gdańsk*, s. 89) upatruje znamion kryzysu towarzystwa w spadku ilości odczytów oraz spadku częstotliwości wydawania zeszytów czasopisma „*Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*”.

¹³⁹ E. Bahr, *dz. cyt.*, s. 15; M. Andrzejewski, *Gdańsk*, s. 89.

¹⁴⁰ *Tamże*, s. 91.

seum für Danziger Geschichte w dawnym pałacu opatów w Gdańsku Oliwie¹⁴¹; równocześnie wykładał w Wyższej Szkole Technicznej¹⁴².

W ramach wielowątkowych zainteresowaniach badawczych E. Keysera, które ostatnio wyczerpująco omówił Z. H. Nowak¹⁴³, ważne miejsce zajmowała problematyka dziejów cystersów oliwskich. Na pierwszy plan w jego twórczości naukowej wysuwały się problemy osadnicze, zaludnienie, sięgające początków Gdańska w okresie księżęcym¹⁴⁴. Z tego nurtu badań niezwykle interesująca i przydatna do dziejów Oliwy jest rozprawa z 1924 r. *Die Entstehung von Danzig*¹⁴⁵, będąca rozwinięciem dociekań wcześniejszych badaczy, by wymienić jedynie K. Lohmeyera czy P. Simsona. Kilka lat później w tym nurcie zainteresowań powstało obszerne studium, tzw. *Olivaer Studien*¹⁴⁶. Weszło ono na stałe do historiografii dziejów opactwa i stanowi przykład znakomitego warsztatu badawczego. Praca omawia kształtowanie się latyfundium cysterskiego od fundacji po schyłek XIII w. i jest cennym uzupełnieniem historiografii niemieckiej i polskiej XIX stulecia, o której mówiliśmy wyżej. Cennym uzupełnieniem tego nurtu badań była późniejsza publikacja *Neue Forschungen über die Ent-*

¹⁴¹ B. Meyer, *Das Landesmuseum in Danzig-Oliva*, „Westpreussen Jahrbuch” 1964 s. 9–13; por. H. Strunk, *Kulturpolitik und Kulturleistung in der Faraen Danzig 1920–1930*, Danzig 1930 s. 14–16; zob. też M. Andrzejewski, *Gdańsk*, s. 91–92.

¹⁴² M. Cieśla, *dz. cyt.*, s. 12–13.

¹⁴³ Z. H. Nowak, *Historycy gdańscy*, passim. Zob. też wcześniejsze prace o dorobku naukowym E. Keysera: H. B. Meyer, *Erich Keyser zum 60. Geburtstag*, „Westpreussen Jahrbuch” 1954 s. 34–39; H. Aubin, *Studien zur Geschichte des Preussenlandes. Festschrift für Erich Keyser zu seinem 70. Geburtstag dargestellt von Freunden und Schülern*, hrsg. von E. Bahr, Marburg 1963 s. 1–11; bibliografia prac oprac. przez E. Bahra, zob. tamże, s. 505–517; zob. też E. Bahr, *Nachruf auf Erich Keyser*, „Zeitschrift für Ostforschung” Bd. 17: 1968 s. 288–291. Z polskich opracowań obok cytowanych już wyżej warto wymienić artykuł A. Zbierskiego, *O poglądach Ericha Keysera na wyniki polskich badań nad dziejami wczesnośredniowiecznego Gdańska i Pomorza Gd.*, RG t. 29/30: 1970 s. 219–234.

¹⁴⁴ E. Keyser, *Die Besiedlung der Altstadt Danzig*, ZWG Bd. 16: 1921 s. 149–192; Tenże, *Entstehung der Stadt Danzig*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” Bd. 26: 1927 s. 1–12; Tenże, *Rechtstadt und Altstadt Danzig. Eine Entgegnung*, „Elbinger Jahrbuch” Bd. 5/6: 1927 s. 167–185; Tenże, *Die Bevölkerung Danzig und ihre Herkunft im 13. und 14. Jahrhundert*, Lübeck 1924 s. 120.

¹⁴⁵ Tenże, *Die Entstehung von Danzig*, Danzig 1924.

¹⁴⁶ Tenże, *Die Besitzungen des Kloster Oliva im 13. Jahrhundert*, *Olivaer Studien*, I–II, ZWG H. 8: 1926 s. 7–22; H. 66: 1926, passim.

*stehung der Stadt Danzig*¹⁴⁷, szczególnie przydatne i ważne w badaniach nad gospodarką nieruchomością opactwa.

Rozwojem majątku cystersów oliwskich w XIII–XIV w. zajął się także w analogicznym okresie inny niemiecki historyk, Karl Kasiske, który jest autorem opracowania *Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen*¹⁴⁸. Był on jednak związany z królewieckim kręgiem historyków, które ostatnio szczegółowo omówił Marian Biskup¹⁴⁹.

Na zakończenie omawiania niemieckiego środowiska historyków gdańskich należy wspomnieć o księdzu Aleksandrze Janie Lubomskim (1893–1986)¹⁵⁰, który w okresie do 1945 r. piastował funkcje kanclerskie w kurii biskupiej gdańskiej i chełmińskiej, a w 1946 r. musiał opuścić granice Polski.

Nie wchodząc w zawile koleje życia i działalności badacza, przejdźmy do omówienia jego wkładu w opracowanie dziejów Oliwy. Problematyką tą zajął się, a raczej zainteresował w 1927 r. Jego zamierzeniem było napisanie pracy o opactwie cysterskim w Oliwie podobnej do publikacji R. Frydrychowicza. W tym celu przeprowadzał kwerendę krajową i zagraniczną. Jej efektem była monografia o mniach oliwskich pt. *Die Mönche von Oliva*¹⁵¹, niezwykle cenna dla badań o charakterze prozopograficznym, oraz wydany w 1940 r. przewodnik po katedrze¹⁵².

¹⁴⁷ Tenże, *Neue Forschungen über die Entstehung der Stadt Danzig*, tamże, H. 75: 1939, passim.

¹⁴⁸ K. Kasiske, *Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen*, Königsberg 1938, w różnych miejscach pracy.

¹⁴⁹ M. Biskup, *Reprezentanci kręgu królewieckich historyków — Erich Maschke i Karl Kasiske*, w: *Dzieje historiografii 1920–1939(1944)*, s. 135–162.

¹⁵⁰ H. Mross, *Słownik kapłanów*, s. 177–178; S. Bogdanowicz, *Karol Maria Splett biskup gdański*, Gdańsk 1995 s. 67, 88, 106, 113, 158, 190, 231, 254; P. Reina, *Karol Maria Splett. Biskup gdański na ławie oskarżonych*, Warszawa 1994 s. 51–52; Z. Iwicki, *Ks. Aleksander Lubomski (1893–1969)*, „Głos Katolicki” R. 16: 1974 nr 48 s. 9–10; Tenże, *Ks. Aleksander Lubomski (1893–1969). Wielki miłośnik Gdańska, największy znawca Oliwy*, „Tytuł” 13: 1994 s. 203–205; Tenże, *Lubomski Aleksander Jan (1893–1986), ks. Katol., kanclerz kurii bpiej gd. (od I IV 1939 do 1945) i chełm. (od 5 XII 1939 do 1945), red., historyk regionalny oraz największy znawca dziejów i zabytków Oliwy*, SBPN t. 3 s. 87–88.

¹⁵¹ A. J. Lubomski, *Die Mönche von Oliva*, Bregenz 1941.

¹⁵² Tenże, *Führer durch die Katedrale und das ehemalige Kloster Oliva*, Danzig 1940.

Należy w tym miejscu podkreślić, iż część jego prac poświęconych Oliwie nigdy nie ukazała się drukiem i znajduje się w zbiorach Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk oraz w seminarium duchownym w Gdańsku Oliwie. Informacja jest o tyle istotna, że A. J. Lubomski w swoich maszynopisach powołuje się często na źródła, które nie dochowały się do naszych czasów, gdyż zaginęły w zawierusze ostatniej wojny światowej.

Problematyka oliwska była zdecydowanie poza zasięgiem zainteresowań polskiego środowiska historycznego Wolnego Miasta Gdańska, które w 1922 r. za sprawą księdza Kamila Kantaka zorganizowane było w Wydział Historyczno-Literacki, od 1926 r. przemianowany w Wydział Historyczny, działający w ramach Towarzystwa Przyjaciół Nauki i Sztuki¹⁵³. Niewątpliwie ważnym wydarzeniem w życiu Towarzystwa było powstanie w 1928 r. „Rocznika Gdańskiego”, pisma które przełamywało monopol środowiska niemieckich historyków, a jednocześnie integrowało polskich badaczy dziejów Pomorza¹⁵⁴. Doremnie jednak w pierwszym okresie wydawania pisma szukać tam materiałów dotyczących opactwa oliwskiego.

Podobnie niewielkim zainteresowaniem wśród historyków pelplińsko-toruńskich cieszyły się dzieje Oliwy. Można jedynie mówić o drobnych przyczynkach. Do takich niewątpliwie należy *Misja pruska XIII w. aż do przybycia zakonu krzyżackiego*¹⁵⁵ ks. Tadeusza Glemmy (1895–1958)¹⁵⁶, związanego z Pelplinem, kształcącego się na Uni-

¹⁵³ Szerzej o tym zob. M. P e l c z a r, *Zarys dziejów*; D. M a j k o w s k a, *Kamil Kantak — inicjator i współzałożyciel Towarzystwa Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku*, RG t. 32: 1972 z. 1 s. 9–23.

¹⁵⁴ Inicjatywa powołania „Rocznika Gdańskiego” pojawiła się na Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu w 1925 r. Inicjatorem przedsięwzięcia był Adam Marian Czartkowski. W tej sprawie zob. E. B r e z a, M. M r o c z k o, W. P e p l i Ń s k i, J. P o w i e r s k i, *dz. cyt.*, s. 10–11. W sprawie A. M. Czartkowskiego zob. H. S t ę p n i a k, *Adam Marian Czartkowski, w: Działacze Polscy i przedstawiciele RP w Wolnym Mieście Gdańsku*, Gdańsk 1994 s. 51–57, 69, 106–107. Całość zagadnienia omawia M. A n d r z e j e w s k i, *Gdańsk*, s. 97 nn.; A. G r o t h, *dz. cyt.*, passim.

¹⁵⁵ T. G l e m m a, *Misja pruska XIII w. aż do przybycia zakonu krzyżackiego*, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej” t. 3: 1931, passim.

¹⁵⁶ Zob. szczególnie A. N a d o l n y, *Pelpliński*, s. 45–50; J. W a l k u s z, *Duchowieństwo katolickie diecezji chełmińskiej 1918–1939*, Pelplin 1992, zob. indeks; zob. też A. N a d o l n y, *Glemma Tadeusz, krypt. — e— (1895–1958), ks. katolicki, historyk Kościoła, prof. zw. Uniw. Jagiellońskiego i Seminarium Duchownego w Pelplinie*, SBPN t. 2 s. 58–60 (tam dalsza literatura przedmiotu).

wersytecie Jagiellońskim w dziedzinie historii Kościoła i profesora tamtejszej uczelni, Artykuł podejmował problem misji pruskiej w XIII w., w którą zaangażowane było także opactwo oliwskie; trzeba dodać problem rzadko poruszany w historiografii interesujących nas środowisk. Chociaż był to jedynie drobny przyczynek, to znalazł on godne miejsce w historiografii badań misji pruskiej, czego dowodem były już badania Gerarda Labudy, czy historiografia zagadnienia po 1945 r.¹⁵⁷

Inną publikacją godną zauważenia jest artykuł P. Czaplewskiego pt. *Co posiadali Krzyżacy na Pomorzu przed jego zajęciem w roku 1308/9?*¹⁵⁸, w którym poruszano zagadnienia wzajemnych relacji, szczególnie majątkowych, cystersko-teutońskich.

W przypadku dziejów opactwa pelplińskiego w okresie 1920–1945 w ogóle brak zainteresowania problemem ze strony gdańskich historyków (jeśli nie liczyć historyków sztuki). Nie lepiej przedstawia się kwestia drugiego z interesujących nas ośrodków. Jeśli bowiem nie liczyć cytowanej wyżej publikacji P. Czaplewskiego, która jest istotna także dla historiografii pelplińskiej, to można mówić o swoistym застоju badań problematyki cysterskiej. Jedyną „perełką” jest inicjatywa powstania historii diecezji chełmińskiej, co udało się zrealizować ostatecznie w 1928 r.¹⁵⁹ W dziele tym, co zrozumiałe, była także eksponowana problematyka cystersów pelplińskich, w sposób jednak daleki od zadawalającego.

Jeszcze większy regres badań obu środowisk istniał w odniesieniu do Byszewa–Koronowa. Jednakże w przypadku tego opactwa doszło przynajmniej do wydania jednego źródła: *Liber mortuorum monasterii Coronoviensis O. Cist*¹⁶⁰. Nie poszły za tym dalsze prace. Brako-

¹⁵⁷ G. L a b u d a, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII w.*, Poznań 1937 („Annales Missiologicae”, t. 9). Uznanie dla ustaleń T. Glemmy dawał także wielokrotnie znawca problematyki pruskiej J. Powierski. Zob. T e n ę e, *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Santyrya*, KMW 1968 nr 2 s. 243 nn.; T e n ę e, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Toruń 1968 s. 124–195.

¹⁵⁸ P. C z a p l e w s k i, *Co posiadali Krzyżacy na Pomorzu przed jego zajęciem w roku 1308/9?*, Zapiski TNT t. 10: 1935–1937 s. 273–287.

¹⁵⁹ *Diecezja chełmińska*.

¹⁶⁰ *Liber mortuorum monasterii Coronoviensis O. Cist.*, wyd. A. M a ń k o w s k i, „Fontes” t. 25: 1931.

wało podjęcia przez środowisko pelplińsko-toruńskie¹⁶¹ badań szczegółowych z dziedziny gospodarki opactwa, dziejów społecznych i kulturowych. Swoistym ewenementem może być opracowanie *Diecezja chełmińska*, w którym można odnaleźć kilka ogólniejszych informacji o koronowskim konwencie.

3 Wiek XX — okres po 1945 r.

Okres po II wojnie światowej spowodował zmianę sytuacji środowiska historycznego w Gdańsku. Wraz z powrotem miasta do Polski zabrakło w nim historyków niemieckich. Zastąpili ich polscy uczeni skupieni wokół kształtującego się Gdańskiego Towarzystwa Naukowego, a następnie Wyższej Szkoły Pedagogicznej oraz Polskiej Akademii Nauk¹⁶².

Odmienna była również sytuacja ośrodka toruńskiego. W nim wznowiło działalność Toruńskie Towarzystwo Naukowe i organizował się ośrodek uniwersytecki, będący w dużej mierze kontynuacją Uniwersytetu w Wilnie¹⁶³.

Problematyka oliwska nie od razu (po 1945 r.) znalazła należyte odbicie w pracach polskiego środowiska gdańskich historyków. W początkowym okresie był to jedynie margines ich zainteresowań. Należy jednak podkreślić, iż z racji swojego położenia opactwo miało swoje szczęście, bowiem znalazło się na kartach monograficznych opracowań miasta Gdańska, inicjowanych przez gdańskie środowisko historyczne. Mamy tu na myśli przede wszystkim pracę dwójki autorów Edmunda Cieślaka i Czesława Biernata pt. *Dzieje Gdańska*¹⁶⁴,

¹⁶¹ Środowisko gdańskie historyków w ogóle nie interesowało się dziejami tego opactwa.

¹⁶² Okres kształtowania się polskiej nauki historycznej w Gdańsku po 1945 r. nie został w zasadzie opracowany. Zob. jedynie ogólniejsze rozważania M. P e l c z a r a (*Zarys dziejów*). Nie została także to tej pory opracowana, mimo planów i deklaracji środowiska, problematyka rozwoju nauki historycznej w ośrodku uniwersyteckim, a wcześniej WSP w Gdańsku.

¹⁶³ W sprawie początków Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu zob. ostatnio R. K o z ł o w s k i, *dz. cyt.*, passim. Działalność Toruńskiego Towarzystwa Naukowego po 1945 r. omawia wszechstronnie J. S e r c z y k, *W Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945–1975*, w: *Dzieje TNT* t. 2 s. 5–145 (tam szczegółowa literatura przedmiotu).

¹⁶⁴ E. C i e ś l a k, Cz. B i e r n a t, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1969.

czy pracę zbiorową *Gdańsk jego dzieje i kultura*¹⁶⁵. Kilka lat wcześniej interesującą rozprawę wydał także Edwin Rozenkranz, poświęconą początkom i ustrojowi miast Pomorza Gdańskiego, w której także eksponowany był wątek oliwski¹⁶⁶.

Swoistego renesansu badania nad dziejami cystersów oliwskich doczekały się dopiero po stworzeniu w Gdańsku przez J. Powierskiego szkoły mediewistycznej, o czym szczegółowo pisaliśmy w innym miejscu¹⁶⁷. Mimo, iż badacz w początkowym okresie pracy naukowej należał do toruńskiego środowiska historyków, to jednak przez ponad trzydzieści lat związany był z Gdańskiem, a dokładniej Uniwersyteciem Gdańskim. Sam nie zajmował się wprost problematyką cysterską. Była ona jednak zawsze obecna przy zagadnieniach stosunków polsko-pruskich, którym poświęcił kilkanaście swoich publikacji, czy misji pruskiej, w której aktywnie uczestniczyła także Oliwa. Szczególne odbicie znalazło to w jego pracy *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*¹⁶⁸, czy licznych publikacjach artykułowych, z których na szczególną uwagę zasługują: *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Santyru*¹⁶⁹, czy ostatni biogram biskupa Chrystiana¹⁷⁰.

Należy w tym miejscu podkreślić, iż w opracowaniach J. Powierskiego bardziej niż u innych badaczy widoczny jest rozległy horyzont

¹⁶⁵ *Gdańsk jego dzieje i kultura*, Warszawa 1969.

¹⁶⁶ E. R o z e n k r a n z, *Początek i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk 1962. Podobnie zresztą było i w przypadku innych prac. Zob. np. A. Z b i e r s k i, *Port Gdański na tle miasta w X–XII wieku*, Gdańsk 1964.

¹⁶⁷ D. A. D e k a ń s k i, *Jan Powierski*, s. 5–33; zob. też W. D ł u g o k ę c k i, *Professor Jan Powierski 1940–1999*, KMW 1999 nr 4 s. 685–690.

¹⁶⁸ J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie*, s. 124–147 nn.

¹⁶⁹ T e n ż e, *Na marginesie*, s. 239–261.

¹⁷⁰ T e n ż e, *Chrystian (zm. 1245), bp pruski*, SBPN t. 1 s. 214–216. Z innych prac J. Powierskiego wymienić należy przede wszystkim: *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początku XIV w.*, cz. 1, *ZapH* t. 30: 1965 z. 2 s. 7–32; T e n ż e, *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej od XII do początku XIV w.*, cz. 2, tamże, z. 3 s. 7–26; T e n ż e, *Polityka bałtyjska książąt polskich w połowie XIII wieku (koncesje Innocentego IV)*, *KH* t. 87: 1980 nr 2 s. 311–333; T e n ż e, *Die Stellung der pommerellischen Herzöge zu Preussen — Frage im 13. Jahrhundert*, w: *Der Deutschenordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart*, hrsg. von U. A r n o l d und M. B i s k u p, Marburg 1982 s. 103–132.

spojrzenia na problematykę misji pruskiej i roli w niej cystersów. Całość zawsze była widoczna na szerokim tle stosunków politycznych i polityczno–kościelnych, na którym odstoniło się znaczenie szarych mnichów i ich rywalizacja z innym zakonem zaangażowanym w prace misyjne, mianowicie dominikanami. Ten kierunek badań rozwinięty został nie tak dawno przez nas w pracy *Początki zakonu dominikanów prowincji polsko–czeskiej*¹⁷¹.

Nie czas tu ani miejsce, by próbować ocenić wkład gdańskiego uczonego w badania misji pruskiej. Uczyniliśmy to przy innej okazji¹⁷². W związku z tym powiedzmy jedynie, iż badania J. Powierskiego były rozwinięciem wcześniejszych rozważań G. Labudy¹⁷³ i historiografii niemieckiej¹⁷⁴ i polemiczne w stosunku do ustaleń Stelli Marii Szacherskiej¹⁷⁵. Należy tu zaznaczyć, iż zasługą J. Powierskiego jest wykazanie, iż włączenie się cystersów w misję wiązało się z planami ekspansji duńskiej w Prusach¹⁷⁶. Chociaż późniejszy wkład Oliwy w ową misję trudny jest do uchwycenia, to do zasług uczonego należy wskazywanie na świadectwa pośrednie, do których zaliczał tradycję oliwskiego pochodzenia biskupa Chrystiana, a także wyprawy pruskie na opactwo i nadanie mu ziemi gniewskiej jako materialnego zaplecza misji¹⁷⁷. Dopiero od drugiej połowy lat

¹⁷¹ D. A. D e k a ń s k i, *Początki zakonu dominikanów prowincji polsko–czeskiej (pokolenie św. Jacka w zakonie)*, Gdańsk 1999, zob. indeks.

¹⁷² *Tamże*, zob. indeks; T e n ż e, *Jan Powierski*, s. 5–33.

¹⁷³ Zob. np. G. L a b u d a, *Polska i krzyżacka*; T e n ż e, *Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228–1454*, „Przegląd Historyczny” t. 45: 1954. Zob. ocenę wkładu J. Powierskiego w badania misji u G. L a b u d y (*Powstanie i rozwój państwa krzyżackiego w Prusach*, w: M. B i s k u p, G. L a b u d a, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka–Społeczeństwo–Państwo–Ideologia*, Gdańsk 1986, zob. indeks).

¹⁷⁴ Przegląd prac historiografii niemieckiej zob. u D. A. D e k a ń s k i e g o (*Początki*, s. 15–16).

¹⁷⁵ Chodzi tu przede wszystkim o prace S. M. S z a c h e r s k i e j, *Opactwo cystersów w Szpetalu a misja pruska*, Warszawa 1960; zob. też T e j z e, *Pierwsi protoktorzy biskupa Prus Chrystiana*, w: *Wiek średni. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, *passim*.

¹⁷⁶ J. P o w i e r s k i, *Na marginesie*, s. 241; por. S. M. S z a c h e r s k a, *Opactwo oliwskie a próba ekspansji duńskiej w Prusach*, KH t. 74: 1967 nr 4 s. 928–942.

¹⁷⁷ J. P o w i e r s k i, *Na marginesie*, s. 124 nn.; T e n ż e, *Stosunki polsko–pruskie*, s. 230 nn.; T e n ż e, *Chrystian*, s. 214–216; zob. K. B r u s k i, *Opactwa cystersów w Oliwie, Pelplinie i Byszewie — ich miejsce w dziejach Pomorza*, „Studia Pelplińskie” 1987 s. 20–21.

dwudziestych doszło do rywalizacji cystersko–dominikańskiej, co spowodowało wyeliminowanie Oliwy z działań misyjnych. Szczegółowo ten wątek badań gdańskiego historyka rozwinęliśmy w naszej pracy o początkach zakonu dominikanów¹⁷⁸.

Niejako zainspirowani przez uczonego, badanie dziejów opactwa cysterskiego w Oliwie podjęli także jego współpracownicy, szczególnie Klemens Bruski oraz piszący te słowa. Pierwszy z wymienionych, Oliwie poświęcił kilka publikacji. Swoje studia zapoczątkował od omówienia dziejów wsi cysterskiej Rajkowy¹⁷⁹, kontynuując swoje zainteresowania artykułem o autentyczności dokumentów księcia Sambora II dla cystersów oliwskich¹⁸⁰. Szczególnie cenna jest ostatnia z wymienionych publikacji. Było to bowiem podtrzymywanie i rozwijanie badań źródłowych, rzadko obecnych w polskiej historiografii Oliwy, a rozwijanych na gruncie polskim ostatnio szczególnie przez G. Labudę¹⁸¹ i w historiografii niemieckiej, przede wszystkim przez Heinza Lingenberga¹⁸², oraz toruńskie środowisko, które omówimy poniżej. K. Bruski szerzej do problematyki oliwskiej sięgał jeszcze trzykrotnie. Pod koniec lat osiemdziesiątych publikując artykuł o miejscu opactwa w dziejach Pomorza¹⁸³ oraz w obszernym studium *Ziemia nad dolną Wierzycą od XIII do początku XV wieku*¹⁸⁴,

¹⁷⁸ J. P o w i e r s k i, *Na marginesie*, s. 163 nn. Dla całości rozważań zob. D. A. D e k a ń s k i, *Początki*, zob. indeks.

¹⁷⁹ K. B r u s k i, *Rajkowy cysterskie czy krzyżackie? Fragment z dziejów osadnictwa na Pomorzu Gdańskim w XIII i XIV wieku*, „Pomorania Antiqua” t. 11: 1983 s. 73–91.

¹⁸⁰ T e n ż e, *Sprawa autentyczności dokumentów Sambora II dla cystersów oliwskich*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Historia” 1985 nr 15 s. 5–20.

¹⁸¹ G. L a b u d a, *Ze studiów nad najstarszymi dokumentami Pomorza Gdańskiego*, *Zapiski TNT* t. 18: 1953 s. 105–155.

¹⁸² Zob. H. L i n g e n b e r g, *Die Anfänge des Klosters Oliva und die Entstehung der deutschen Stadt Danzig*, Stuttgart 1982, wg indeksu; T e n ż e, *Oliva– 800 Jahre von Zisterzienserabtei zur Bischofskathedrale. Abriss der Geschichte des Kloster und Ortes Oliva (1186–1986)*, Lübeck 1986; T e n ż e, *Oliva, ältestes Kloster Pommerellens, schon 800 Jahre alt?*, „Westpreussisches Jahrbuch” Bd. 31: 1981 s. 36–48; T e n ż e, *Die Gründung des Klosters Oliva und die Entstehung der deutschrechtlichen Stadt Danzig im Lichte der neuesten Forschungen*, „Zeitschrift für Ostforschung” Bd. 36: 1987, s. 321–382; zob. też T e n ż e, *Die älteste Olivaer Geschichtsschreibung (bis etwa 1350) und die Gründung des Klosters Oliva*, Lübeck 1994.

¹⁸³ K. B r u s k i, *Opactwa cystersów*, s. 17–32, szczególnie s. 17–18, 20–23.

¹⁸⁴ T e n ż e, *Ziemia nad dolną Wierzycą od XIII do początku XV wieku*, Gdańsk 1997, w różnych miejscach pracy.

w którym wiele miejsca poświęcił dobrom cysterskim w ziemi gniewskiej. Współpracował także w redagowaniu pracy zbiorowej wraz z J. Powierskim i Błażem Śliwińskim o dziejach Pomorza w XII w., w której trójka gdańskich historyków zajęła się problemem fundacji oliwskiego klasztoru i jego pierwotnym uposażeniem¹⁸⁵. Trójka gdańskich historyków zanalizowała całą dotychczasową dyskusję nad dokumentem z datą 1179 r., trwającą od czasów opracowań Richarda Koebnera i Zofii Kozłowskiej-Budkowej i rozwijanej po II wojnie światowej szczególnie przez Gerarda Labudę i K. Jasińskiego spośród historyków polskich i Heinza Lingenerga ze strony badaczy niemieckich. Nie ma tu miejsca na prezentację całej toczącej się od lat dyskusji. Uczyniliśmy to, jak się wydaje, wyczerpująco w innym miejscu¹⁸⁶. Tu powiedzmy jedynie, iż uczeni doszli do wniosku, iż dokument z datą 18 marca 1178 r. jest falsyfikatem formalnym, który powstał po bulli konfirmacyjnej Innocentego IV wystawionej dla opactwa w 1245 r., zapewne w okresie 1245–1249 r.¹⁸⁷ Należy w tym miejscu podkreślić duży wkład intelektualny K. Bruskiego w powstanie pracy.

Inny uczeń J. Powierskiego, piszący te słowa, koncentrował swoje badania wokół zagadnień *dominium* cysterskiego pierwszej połowy XIV w.¹⁸⁸ oraz szczególnie zagadnień prozopograficznych i dziejów społecznych (organizacja życia czy składu osobowego). Problematyka ta była pomijana w badaniach szczegółowych, a w opracowaniach monograficznych opactwa traktowana marginalnie. Swoje rozważania nad powyższymi kwestiami D. A. Dekkański rozpoczął od artykułów o narodowości i chronologii opatów oliwskich¹⁸⁹, by kontynuować tę problematykę w szerszym studium *Spisy członków kon-*

¹⁸⁵ J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII wieku*, Słupsk 1993 s. 173–202.

¹⁸⁶ D. A. Dekkański, L. Wetesko, *dz. cyt.*, s. 269 (tam szczegółowa literatura przedmiotu i jej analiza).

¹⁸⁷ J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *dz. cyt.*, s. 176–177, 179 nn.

¹⁸⁸ D. A. Dekkański, *Z dziejów opactwa cysterskiego w Oliwie w latach 1300–1342 ze szczególnym uwzględnieniem problematyki zmian majątkowych*, w: *Ludzie, władza, posiadłość*, red. J. Powierski i B. Śliwiński, Gdańsk 1994 (*Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, nr 1), s. 25–52, mapa.

¹⁸⁹ Tenże, *W sprawie narodowości i chronologii opatów oliwskich w pierwszej połowie XIV wieku*, KMW 1987 nr 1 s. 109–117; Tenże, *W sprawie narodowości i chronologii opatów oliwskich do końca XIII wieku*, RG t. 49: 1989 z. 1 s. 5–22.

*wentów zakonnych z Pomorza Gdańskiego do 1309 roku*¹⁹⁰, czy publikacji: *Badania prozopograficzne opactw cysterskich Pomorza Gdańskiego do 1309 r., zwłaszcza opactwa w Oliwie*¹⁹¹. Uzupełnieniem tego nurtu poszukiwań badawczych jest artykuł o opacie oliwskim Rudigerze¹⁹² oraz biogram o opacie Stanisławie¹⁹³. Uznaniem dla osiągnięć gdańskiego historyka było powierzenie mu wraz z Leszkiem Wetesko opracowania hasła *Oliwa* do pracy zbiorowej *Monasticon Cisterciensae Poloniae*¹⁹⁴.

Należy w tym miejscu dodać, iż problematyka podejmowana przez D. A. Dekkańskiego była także w kręgu zainteresowań innych gdańskich badaczy. Różne były jednak efekty ich pracy. J. Powierski opracował wspaniały biogram o biskupie pruskim Chrystianie¹⁹⁵, zaś B. Śliwiński podjął się napisania biogramów kilku opatów oliwskich¹⁹⁶. Publikacje jednak ostatniego z wymienionych tu badaczy rażą schematyzmem przedstawić, a także brakuje im pogłębionej analizy fakto-

graficznej. Niezwykle ważną inicjatywą gdańskiego środowiska historycznego było opracowanie i edycja nowej wielotomowej *Historii Gdańska*, w której w interesującym nas tomie pierwszą problematykę oliwską omawiał między innymi gdański uczoney Andrzej Zbierski¹⁹⁷. Można powiedzieć, iż jak na monografię miasta, dzieje opactwa cysterskiego

¹⁹⁰ *Spisy*, s. 47–61.

¹⁹¹ D. A. Dekkański, *Badania prozopograficzne opactw cysterskich Pomorza Gdańskiego do 1309 r., zwłaszcza opactwa w Oliwie*, NP t. 83: 1994 s. 249–279.

¹⁹² Tenże, *Opat oliwski Rudiger – z dziejów służby publicznej opata na tle historii opactwa przelomu XIII i XIV wieku*, w: *Klasztor Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w Dąbrowie Niemodlińskiej w dniach 4–6 XI 1993 przez Instytut Historii WSP w Opolu i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. A. P. Bobóg – L. Enartowicz, M. Derwich, Opole 1995 s. 449–465.

¹⁹³ Tenże, *Stanisław (ok. 1300–1356), cysters, opat klasztoru cysterskiego w Oliwie*, SBPN t. 4 s. 255–257.

¹⁹⁴ Tenże, L. Wetesko, *dz. cyt.*, s. 268–280.

¹⁹⁵ J. Powierski, *Chrystian*, passim.

¹⁹⁶ B. Śliwiński, *Herman (zm. 1284), opat oliwski*, SBPN t. 2 s. 192; Tenże, *Jan (zm. 1282–1283), opat oliwski*, tamże, s. 269.

¹⁹⁷ *Historia Gdańska*, t. 1: *do roku 1454*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, zob. indeks. Część materiału w tym tomie było opracowane przez toruńskich historyków K. Jasińskiego i M. Biskupa.

w Oliwie zostały naświetlone bardzo szeroko, chociaż nie brak tam elementów dyskusyjnych.

Zdecydowanie mniejsze znaczenie mają publikacje poświęcone opactwu autorstwa Edwarda Klamanna oraz Aleksandra Klempa, ze względu na ich niski poziom merytoryczny, o czym już pisaliśmy w innym miejscu¹⁹⁸.

Nie mniejsze zainteresowanie problematyką dziejów opactwa oliwskiego wykazywało środowisko pelplińsko-toruńskie. W pierwszym okresie po II wojnie światowej zajmowano się Oliwą jedynie przy okazji szerszych analiz historii średniowiecznej Pomorza. Znakomitym przykładem takiego podejścia są opracowania ks. Władysława Łęgi (1889–1960)¹⁹⁹, by wymienić jedynie *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*²⁰⁰ oraz o kilka lat późniejszą, a stanowiącą niejako uzupełnienie wcześniej pracy, rozprawę: *Społeczeństwo i państwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII wieku*²⁰¹. Innym dobrym przykładem może być publikacja o mapach województwa pomorskiego autorstwa dwóch uczonych toruńskich: Mariana Biskupa i Andrzeja Tomczaka²⁰².

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych toruńskie środowisko historyków skoncentrowało się także na badaniach struktur zakonnych, co zaowocowało między innymi opracowaniem przez Antoniego Czacharowskiego dziejów klasztoru norbertanek w Żukowie w okresie od XIII do połowy XV w., ze szczególnym uwzględnieniem organizacji i uposażenia klasztoru²⁰³, oraz Ryszarda Kozłowskiego o opactwie byszewskim (koronowskim)²⁰⁴.

¹⁹⁸ Zob. D. A. D e k a ń s k i, *Z najnowszych badań*, s. 40. Chodzi tu o prace E. K l a m a n n a (*Cystersi w Oliwie 1186–1986*, „Pomorze” R. 5: 1987 nr 1 s. 3–6) oraz A. K l e m p a (*Katedra oliwska. Fundacja i nekropolia książąt gdańsko-pomorskich*, Gdańsk 1987).

¹⁹⁹ Obszerny artykuł o W. Łędze opublikował J. P o w i e r s k i, *Władysław Łęga*, s. 309–400 (tam szczegółowa literatura przedmiotu).

²⁰⁰ W. Ł ę g a, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*, Poznań 1949, zob. np. s. 63, 145, 177–178. Ocena pracy u J. P o w i e r s k i e g o (*Władysław Łęga*, s. 371).

²⁰¹ W. Ł ę g a, *Społeczeństwo i państwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII wieku*, Poznań 1956; zob. ocenę u J. P o w i e r s k i e g o (*Władysław Łęga*, s. 375–376).

²⁰² M. B i s k u p, A. T o m c z a k, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku*, Roczniki TNT R. 58: 1955 z. 1.

²⁰³ A. C z a c h a r o w s k i, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek w Żukowie od XIII do połowy XV wieku*, Toruń 1963.

skiego o opactwie byszewskim (koronowskim)²⁰⁴. Niezależnie od inicjatyw wychodzących z toruńskiego środowiska uniwersyteckiego, w 1966 r. P. Czaplewski opublikował pracę o kartuzji kaszubskiej²⁰⁵. Wszystkie wymienione prace omawianego obecnie środowiska historycznego mogły służyć jako materiał porównawczy, bądź uzupełniający do dziejów opactwa oliwskiego.

Swoisty przełom w tych badaniach przyniósł dopiero rok 1975 i opublikowanie przez ks. Kazimierza Dąbrowskiego pracy: *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI w.*²⁰⁶ Dzieło to zostało poprzedzone dwiema publikacjami artykułowymi poświęconymi dziejom opactwa w okresie panowania na Pomorzu Krzyżaków oraz działalności społecznej konwentu w XII–XVI w.²⁰⁷ Należy w tym miejscu zauważyć, iż opracowania pelplińskiego historyka spotkały się w historiografii polskiej z ostrą krytyką, zwłaszcza ze strony Franciszka Sikory²⁰⁸. Mimo iż na dzień dzisiejszy po badaniach krakowskiego historyka i chociażby naszych własnych nie można utrzymać wszystkich tez pracy K. Dąbrowskiego, to niewątpliwie był to swoisty przełom w badaniach opactwa. Podstawowym, jak się wydaje, mankamentem pracy było nie poświęcenie należytej uwagi zagadnieniom źródłoznawczym.

Tu niejako w sukurs przyszły badania toruńskich historyków, zwłaszcza K. Jasińskiego i Jarosława Wenty. Pierwszy z wymienionych zajął się właśnie kwestiami źródłoznawczymi przy okazji analizy chronologii kościołów gdańskich²⁰⁹, co wywołało swego czasu ostrą dy-

²⁰⁴ R. K o z ł o w s k i, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie (Koronowie) do końca XIV w.* Warszawa–Poznań 1972.

²⁰⁵ P. C z a p l e w s k i, *Kartuzja Kaszubska*, Gdańsk 1966.

²⁰⁶ K. D ą b r o w s k i, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI w.*, Gdańsk 1975.

²⁰⁷ T e n ń e, *Dzieje opactwa cysterskiego w Oliwie w okresie panowania Krzyżaków*, „Studia Pelplińskie” 1973 s. 139–148; T e n ń e, *Działalność społeczna cystersów w Oliwie XII–XVI wieku*, „Summarium” 1974 nr 3, passim.

²⁰⁸ Stan tej dyskusji przedstawiamy w cytowanej wyżej naszej literaturze. Tu prezentujemy jedynie bibliograficzny zapis literatury, na kartach której dyskutował K. Dąbrowski z F. Sikorą. Zob. F. S i k o r a, *Z dziejów klasztoru oliwskiego w XII–XVI wieku*, ZH t. 42: 1977 z. 4 s. 95–127; K. D ą b r o w s k i, *W sprawie najstarszych dziejów klasztoru oliwskiego*, tamże, t. 47: 1982 z. 1 s. 101–116; F. S i k o r a, *Jeszcze raz w sprawie pracy o opactwie oliwskim w XII–XVI w.*, tamże, s. 117–122.

²⁰⁹ K. J a s i ń s k i, *Z problematyki trzynastowiecznego Gdańska. Kościoły gdańskie*,

skusję z uczonym niemieckim Heinzem Lingenbergiem²¹⁰. J. Wenta zajął się natomiast problematyką dziejopisarstwa w klasztorze oliwskim. Zagadnieniu temu poświęcił cały cykl publikacji, dając znakomity przykład tkwiących w źródłach cysterskich możliwości badań tak samego opactwa jak i zagadnień dziejopisarstwa pruskiego epoki średniowiecza²¹¹. Opracowania toruńskiego historyka były trafnym rozwinięciem wcześniejszych dociekań poznańskiego uczonego G. Labudy nad autorstwem i czasem powstania Kroniki Oliwskiej²¹².

Kończąc omawianie wątku oliwskiego należy jeszcze wspomnieć o badaczu młodszego pokolenia, związanego z Archiwum Państwowym w Toruniu. Jest nim Piotr Oliński, który w 1997 r. wydał pracę *Cysterskie nekrologi na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII wieku*, w której wiele miejsca poświęcił Oliwie²¹³, włączając się w nurt badań źródłoznawczych z jednej strony i rozwijając zarazem wątki badań rozpoczętych przez nas z dziedziny prozopografii cysterskiej. Uzupełnieniem tego nurtu zainteresowań badacza było opracowanie przez niego biogramu opata oliwskiego Rudigera²¹⁴.

W ostatnim czasie w nurt badań Oliwy włączył się Józef Śliwiński, badacz olsztyński związany z toruńskim środowiskiem historycznym, który wydał listy z pierwszej połowy XV w. znajdujące się w archi-

tamże, t. 39: 1974 z. 3, passim; T e n z e, *Chronologia kościołów gdańskich XII i XIII wieku. Uwagi metodyczne*, cz. 1, tamże, t. 50: 1985 z. 1, passim.

²¹⁰ W tej sprawie zob. D. A. D e k a ń s k i, *Z najnowszych badań*, s. 38–39.

²¹¹ J. W e n t a, *Zaginiony rocznik oliwski z XIII/XIV w.*, ZH t. 45: 1980 z. 3 s. 7–23; T e n z e, *Kronika Piotra z Dusburga a dzieje Zakonu Krzyżackiego zawarte w Kronice Oliwskiej*, „Studia Źródłoznawcze” t. 25: 1980 s. 121–132; T e n z e, *Dziejopisarstwo w klasztorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym*, Gdańsk 1990; T e n z e, *Dziejopisarstwo w klasztorze. Środowiska a formy dziejopisarskie na przykładzie Prus*, w: *Klasztor*, s. 159–171; T e n z e, *Auf dem Weg der Denkmäler der preussischen mittelalterlichen Geschichtsschreibung. Das Problem der fassung des textes*, w: *Die Geschichtsschreibung in Mitteleuropa. Projekte und Forschungsprobleme*, hrsg. von T e n z e, Toruń 1999 (*Subsidia Historiographica*, t. 1), s. 323–330.

²¹² Zob. G. L a b u d a, *O opacie Stanisławie autorze Kroniki Oliwskiej z połowy XIV wieku*, KMW 1980 nr 1 s. 5–16; T e n z e, *Stanisław (ur. Około 1300 r., zm. około 1356), opat oliwski w latach 1350–1356 (7 X)*, w: *Ludzie pomorskiego średniowiecza. Szkice biograficzne*, t. 1, Gdańsk 1981 s. 130–134.

²¹³ P. O l i ń s k i, *Cysterskie nekrologii na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII wieku*, Toruń 1997, szczególnie s. 192–275.

²¹⁴ T e n z e, *Rudiger (?–1313), opat oliwski*, SBPN t. 4 s. 104–107.

wum Berlin–Dahlem a dotyczące opactwa²¹⁵, oraz korespondencję z pierwszej połowy XV stulecia²¹⁶.

Zdecydowanie słabiej wygląda zainteresowanie obu ośrodków dziejami opactwa pelplińskiego. Jeśli bowiem nie brać pod uwagę opracowań historii regionu pomorskiego oraz dzieł poświęconych innym klasztorom pomorskim (omawianym wyżej), które mogą służyć jako swoisty materiał porównawczy, to opactwo pelplińskie ma skromną literaturę przedmiotu powstałą po 1945 r.

W środowisku gdańskim Pelplinem zajmowała się czwórka badaczy, lecz jeden poświęcił więcej czasu badaniom opactwa. Jest nim K. Bruski, który zajął się przede wszystkim problematyką Kroniki Pelplińskiej²¹⁷ oraz wspólnie z W. Długokęckim wydał kilka źródeł pelplińskich z XIV–XV w.²¹⁸ Prowadził także badania nad opatami pelplińskimi, zainicjowane poniekąd przez nas²¹⁹, które zaowocowały opracowaniem czterech biogramów dla *Słownika Biograficznego Pomorza Nadwiślańskiego*²²⁰. W uznaniu wkładu K. Bruskiego w poznanie dziejów opactwa było powierzenie mu zredagowania hasła *Pogódki–Pelplin* dla wydawnictwa *Monasticon Cisterciensae Poloniae*²²¹.

²¹⁵ J. Ś l i w i ń s k i, *Cystersi z Oliwy i Pelplina w świetle korespondencji z I połowy XV wieku (do 1459 r.) (Wybór listów z archiwum w Berlinie–Dahlem)*, Olsztyn 1998 („Olsztyńskie Miscellanea Historyczne”, z. 2), s. 11–28, 30–44, dodatek źródłowy, nr 1.

²¹⁶ *Zakon Krzyżacki, a cystersi z Oliwy i Pelplina...*, opr. T e n z e, Warszawa 1999 („Nowe Miscellanea Historyczne”, t. 4, *Seria Pomorze*, z. 1), szczególnie s. 30–36, 42–43, 48–53.

²¹⁷ K. B r u s k i, *Nazwa Kaszuby w Kronice Pelplińskiej i w innych źródłach wschodniopomorskich w XVI i XVII wieku*, w: *Antologia Kaszub i Pomorza. Materiały z II Seminarium, które odbyło się w maju 1990 r. w Gdańsku*, Gdańsk 1991.

²¹⁸ T e n z e, W. D ł u g o k ę c k i, *Dwa dokumenty krzyżackie dla klasztoru cystersów w Pelplinie z lat 1314–1315*, w: *Ludzie, władza, posiadłości*, s. 245–256; K. B r u s k i, W. D ł u g o k ę c k i, *Kopiarz dokumentów klasztoru cystersów w Pelplinie z lat 1418–1421*, NP t. 83: 1994 s. 285–301.

²¹⁹ *Spisy*, s. 61–66; D. A. D e k a ń s k i, *Badania prozopograficzne*, s. 256–264.

²²⁰ K. B r u s k i, *Bielczyc (Belschitz, Bilschitz) Piotr (zm. 1440), opat pelpliński*, SBPN t. 1 s. 99; T e n z e, *Eberhard (zm. po 1354), opat pelpliński*, w: *tamże*, s. 381–382; T e n z e, *Gotfryd (zm. po 1324), opat pelpliński*, *tamże*, t. 2 s. 85–86; T e n z e, *Henryk z Hadersleben (przed 1286 – po 1305), opat pelpliński*, *tamże*, s. 188–190.

²²¹ T e n z e, A. K o n i e c z n y, *dz. cyt.*, s. 299–313.

Toruńskie środowisko w niewielkim stopniu uczestniczyło w badaniach Pelplina. Jeśli nie liczyć opracowań o szerszym charakterze, to można powiedzieć, iż w zasadzie jedynie jedna osoba włączyła się prace nad tym opactwem. Jest nim P. Oliński, który zajął się problematyką źródłową. Poświęcił jej dwa studia, jedno *Fundatio Ecclesiae Samburiensis*, poświęcone Kronice Pelplińskiej²²², oraz wszechstronnie opracował nekrolog opactwa jako źródło do dziejów piśmiennictwa pomorskiego²²³.

Do badań źródłowych Pelplina dołączył także J. Śliwiński, wydając niepublikowane źródła do dziejów opactwa²²⁴.

Jeszcze słabiej przedstawia się zagadnienie zainteresowania problematyką opactwa Byszewo (Koronowo). Problematyka ta nie była zauważana, czy też nie leżała w kręgu zainteresowań badaczy gdańskich, jeśli nie liczyć wczesnych prac J. Powierskiego, z jego toruńskiego okresu działalności naukowej, dotyczącej Kujaw, a pomocnych w badaniach dziejów opactwa²²⁵ oraz opracowania B. Śliwińskiego o pograniczu kujawsko-pomorskim, w którym autor poruszał kwestie własnościowe cystersów i w tym kontekście ich stosunki z rycerstwem²²⁶.

Należy w tym miejscu podkreślić, iż opactwo byszewsko (koronowskie) ma swoiste szczęście do opracowań dotyczących dziejów regionu Kujaw, które powstawały za sprawą toruńskiego środowiska historyków, z którego wymienić należy przede wszystkim takich uczonych jak Bronisława Włodarskiego²²⁷, Zenona Guldo-

²²² P. Oliński, *Fundatio Ecclesiae Samburiensis*, „Studia Pelplińskie” t. 21–22: 1990–1991 s. 105–112.

²²³ Tenże, *Cysterskie nekrologii*, s. 44–191.

²²⁴ J. Śliwiński, *Cystersi*, s. 45–53, dodatek źródłowy 2; *Zakon krzyżacki*, s. 37–41, 54–62.

²²⁵ Chodzi tu przede wszystkim o prace J. Powierskiego z lat sześćdziesiątych. Zob. Tenże, *Stosunki polsko-pruskie*, s. 138 nn.; Tenże, *Z najdawniejszych dziejów Bydgoszczy. Wydarzenia z lat 1238–1239*, „Bydgoszczanin” 1964–1966, nr 3 s. 7–17; Tenże, *Przyczynek do dziejów politycznych Pomorza Gdańskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, „Zeszyty Naukowe UMK” z. 20, Historia II, passim.

²²⁶ B. Śliwiński, *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296*, Warszawa–Poznań 1989, zob. indeks.

²²⁷ B. Włodarski, *Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku*, Roczniki TNT R. 61: 1956 z. 1, passim.

na²²⁸, M. Biskupa i A. Tomczaka²²⁹, czy Janusza Bieniaka²³⁰. Opracowania wymienionych uczonych nie podejmowały jednak szerzej zagadnień związanych z dziejami opactwa, z wyjątkiem studium Z. Guldona i J. Powierskiego o podziałach administracyjnych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV w., w którym znajdziemy wiele odniesień do stosunków kościelnych Byszewa i Koronowa²³¹.

Dopiero na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych problematyką dziejów opactwa byszewskiego (koronowskiego) zajął się inny toruński historyk Ryszard Kozłowski. Już w 1970 r. opublikował dwa artykuły. W pierwszym pt. *Mikołaj — fundator klasztoru cysterskiego w Byszewie*²³² omówił szczegółowo proces fundacji opactwa, w drugim zaś przedstawił zagadnienie zwolnień cystersów byszewskich od naprawy i budowy grodu bydgoskiego oraz stróży²³³. Przyczynki te były zapowiedzią przygotowywanego szerszego studium. To ukazało się w 1972 r. pt. *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie (Koronowie) do końca XIV w.*²³⁴ Praca skupiała się przede wszystkim na kwestiach majątkowych opactwa, chociaż podejmowano tam także kwestie początków opactwa i dyskutowanej w literaturze kwestii, czy Byszewo było filią klasztoru lubiąskiego, jak chcieli tego Sz. Skibiński i F. Sikora, czy też filią Sulejowa, jak twierdził R. Kozłowski²³⁵. Pojawienie się jednak tego opracowania zapo-

²²⁸ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, tamże, R. 69: 1964 z. 2. Wyjątkiem tu może być inne opracowanie historyka. Zob. Tenże, *W sprawie początków miasta Koronowa*, Prace Kom. Hist. BTN t. 5: 1966, passim.

²²⁹ M. Biskup, A. Tomczak, *dz. cyt.*

²³⁰ J. Bieniak, *Rola Kujaw w Polsce Piastowskiej*, „Ziemia Kujawska” t. 1: 1963; Tenże, *Przynależność administracyjno-polityczna kasztelni nadgoplańskich w latach 1267–1327*, Zeszyty Naukowe UMK z. 20: 1966.

²³¹ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974, zob. indeksy.

²³² R. Kozłowski, *Mikołaj — fundator klasztoru cysterskiego w Byszewie*, Prace Kom. Hist. BTN t. 7: 1970 s. 41–52.

²³³ Tenże, *Zwolnienia dóbr klasztoru byszewskiego od obowiązku budowy i naprawy grodu bydgoskiego oraz stróży*, „Bydgoszczanin” t. 4: 1967–1968 (druk: 1970) s. 17–23.

²³⁴ Tenże, *Rozwój uposażenia*.

²³⁵ W kwestii Byszewa jako filii Lubiąża zob. Sz. Skibiński, *Gotycka architektura pocysterskiego kościoła w Koronowie*, „Biuletyn Historii Sztuki” t. 27: 1967 nr 4

wiało podjęcie dalszych badań nad dziejami cystersów byszewskich (koronowskich). Niestety do studiów tych nie doszło, między innymi z powodu zajęcia się przez R. Kozłowskiego inną problematyką badawczą. Można nawet powiedzieć, iż w tym względzie nastąpił swoisty regres. Dopiero w ostatnim czasie doszło do przełamania owego kryzysu i opracowaniem przez Emanuela Okonia i P. Olińskiego hasła *Byszewo (Koronowo)*²³⁶.

Badania opactwa bukowskiego niemal całkowicie leżały poza zasięgiem zainteresowań omawianych tu środowisk historycznych. Dopiero od lat siedemdziesiątych stało się ono przedmiotem prac naukowych ośrodka słupskiego, w którym zatrudnienie znalazła absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika — Barbara Popielas-Szultka. Uczona jest najlepszą znawczynią dziejów cystersów bukowskich. Swoje studia nad interesującą nas problematyką rozpoczęła artykułem źródłoznawczym *Falszerstwa, interpolacje czy nadania autentyczne dokumentów opactwa bukowskiego dotyczące Malechowa*²³⁷. Pracowała już w tym czasie nad rozprawą poświęconą rozwojowi gospodarczemu dominium bukowskiego w okresie od połowy XIII do połowy XIV stulecia²³⁸. Praca wywołała w latach 1985–1992 ożywioną dyskusję, w której uczestniczyli toruński badacz J. Wenta oraz historyk o toruńskich korzeniach — Joachim Zdrenka. W polemikę między autorką rozprawy a wymienionymi uczonymi włączył się także Józef Spors (1941–1992)²³⁹ (badacz także niegdyś związany z ośrodkiem toruńskim)²⁴⁰. Był to jednak jedynie swoisty

s. 366 nn.; F. Sikora, *Upadek fundacji cysterskiej w Szpetalu i początki odnowionego klasztoru byszewskiego*, ZH t. 40: 1975 z. 2 s. 14–16. Za filią Sulejowa opowiedział się R. Kozłowski, *Rozwój*, s. 18–19.

²³⁶ E. Okoń, P. Oliński, dz. cyt., s. 42–63; Por. D. Karczewski, *Tradycja fundacyjna klasztoru cystersów w Byszewie (Koronowie)*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, s. 299–313.

²³⁷ B. Popielas-Szultka, *Falszerstwa, interpolacje czy nadania autentyczne dokumentów opactwa bukowskiego dotyczące Malechowa*, w: *Z badań nad społeczeństwem i kulturą Pomorza Zachodniego*, Słupsk 1977 s. 55–75.

²³⁸ T a ż e, *Rozwój gospodarczy dominium bukowskiego od połowy XIII do połowy XIV wieku*, Słupsk 1980.

²³⁹ K. Jasiński, *Spors Józef Franciszek (1941–1992), badacz średniowiecznych dziejów Pom.*, SBPN t. 4 s. 249–250; *Opuscula minora in memoriam Josepho Spors*, red. J. H a u z i ń s k i, Słupsk 1993 s. 5–9, 11–13, 17–25, bibliografia.

²⁴⁰ J. Wenta, J. Zdrenka, *Uzupełnienia do dziejów opactwa bukowskiego (Uwagi o monografii dominium bukowskiego – dokument Świętopelka z 5 XI 1263)*,

incydent, po którym ponownie dzieje Bukowa stały się domeną słupskiej badaczki. Jedynie słupski historyk nawiązywał jeszcze do problematyki bukowskiej w szerszym kontekście swoich badań nad podziałami administracyjnymi Pomorza Gdańskiego i Słupsko-Sławieńskiego oraz studiów nad wczesnośredniowiecznymi dziejami Pomorza Zachodniego²⁴¹. W związku z tym można powiedzieć, iż B. Popielas-Szultka pozostała osamotnioną w badaniach opactwa. Kilka lat później, w 1993 r., wydała kolejny artykuł pt. *Pristiffiana bukowskie datowane na XIII i XIV w.*²⁴², zaś w 1996 r. powróciła do problematyki opactwa przy okazji omawiania stosunków społeczno-gospodarczych w miastach ziemi sławieńskiej²⁴³. Swoistym uznaniem dla osiągnięć słupskiej uczoney było powierzenie jej wraz z Kazimierą Kalitą-Skwirzyńską zredagowania hasła o opactwie do wydawnictwa *Monasticon Cisterciensae Poloniae*²⁴⁴.

Wnioski

Z przeprowadzonej analizy wynika, że:

1. Mamy różny stopień zainteresowania dziejami opactw cysterskich Pomorza Gdańskiego i Kujaw. Najwięcej uwagi historycy obu

RG t. 47: 1987 z. 1 s. 231–245. Zob. odpowiedź na tę publikację B. Popielas-Szultki (*Falsyfikat Gottlieba Samuela Pristaffa dla klasztoru w Bukowie z datą 5 XI 1263 r.*, tamże, t. 52: 1992 z. 1–2 s. 199–218). Dokument z 5 XI 1263 r. był także przedmiotem wcześniejszej analizy J. Sporsa (*Wczesnośredniowieczne Darłowo (Uwagi polemiczno-krytyczne na temat początków Darłowa, głównie w kontekście ustaleń na podstawie dokumentu Świętopelka z 5 listopada 1263 roku)*, „Rocznik Słupski” 1985 s. 5–23), co spotkało się z odpowiedzią J. Wenty (*W sprawie dokumentu Świętopelka z 5 listopada 1263 roku dla klasztoru w Bukowie*, tamże, s. 24–29) i repliką J. Sporsa (*Jeszcze raz w sprawie początków wczesnośredniowiecznego Darłowa w kontekście dokumentu Świętopelka z 5 listopada 1263 roku*, tamże, s. 30–39).

²⁴¹ J. Spors, *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Słupsko-Sławieńskiego od XII do początku XIV w.*, Słupsk 1983 s. 46–82; T e n ż e, *Studia nad wczesnośredniowiecznymi dziejami Pomorza Zachodniego. XII – pierwsza połowa XIII w.*, Słupsk 1988 s. 351, 354, 355.

²⁴² B. Popielas-Szultka, *Pristiffiana bukowskie datowane na XIII i XIV w.*, „Rocznik Koszaliński” t. 23: 1993 s. 23–34.

²⁴³ T e j ż e, *Stosunki społeczno-gospodarcze w miastach ziemi sławieńskiej w XIV wieku*, „Studia Bałtyckie”, Historia t. 2: 1996 s. 52–69.

²⁴⁴ T e j ż e, K. Kalita-Skwirzyńska, dz. cyt., s. 34–41.

interesujących nas ośrodków poświęcali opactwu oliwskiemu, które zdaje się być najpełniej opracowane, mniejszą uwagę koncentrując na historii Pelplina i Byszewa (Koronowa), przy nie zwracaniu uwagi, aż do lat siedemdziesiątych, na problemy konwentu bukowskiego;

2. Z przeprowadzonej analizy widać większe zainteresowanie problematyką cysterską w gdańskim ośrodku nauki historycznej XIX–XX w., z wyjątkiem opactwa byszewskiego, dla którego problematyka jego dziejów była zdominowana przez środowisko toruńskie;

3. Istnieje potrzeba opracowań monograficznych dziejów opactw Pomorza Gdańskiego i Kujaw, mimo że o niektórych z nich powstały już prace, traktujące jednak przede wszystkim o rozwoju dominium gospodarczego. Stopień tych opracowań jest niedostateczny, zaś opactwo pelplińskie w ogóle nie posiada nowoczesnej monografii;

4. Istnieje potrzeba opracowania historiografii kościelnej ośrodka gdańskiego i toruńskiego i ukazania wkładu tej historiografii w opracowanie szeroko rozumianych dziejów Kościoła i zestawienia tych wyników z innymi ośrodkami rozwoju nauki historycznej;

5. Dla niektórych reprezentantów obu ośrodków istnieje także konieczność podjęcia prac w celu opracowania biografii naukowych. Mamy tu na myśli przede wszystkim przedstawicieli niemieckiej nauki historycznej jak T. Hirscha, P. Simsona, E. Keysera, czy polskich badaczy jak S. Kujota, W. Łęgi, J. Powierskiego, J. Sporsa oraz K. Jasińskiego, mimo posiadanych już obszernych studiów o niektórych z wymienionych i innych, których tu nie wymieniamy, ale o których z całą pewnością należy pamiętać.

6. Istnieje konieczność podjęcia badań nad historiografią kościelną, a szczególnie zakonną, dla obszaru Pomorza Gdańskiego i Kujaw, co mogłoby rozpocząć się od zorganizowania sesji naukowej na wzór spotkania toruńskiego z 1994 r., poświęconego wówczas stanowi badań i potrzebom edycji źródłowych dla historii Pomorza i innych krajów południowej strefy bałtyckiej²⁴⁵.

²⁴⁵ Stan badań i potrzeby edycji źródłowych dla historii Pomorza i innych krajów południowej strefy bałtyckiej. Materiały konferencji ogólnopolskiej z 25–26 listopada 1994 r. w Toruniu, red. M. B i s k u p, Toruń 1995.

DARIUSZ ALEKSANDER DEKAŃSKI

Torun and Gdańsk — Study Centers of the Cistercians of Gdańsk Pomerania and Kujawy in the Middle Ages

Summary

There have been very few attempts to take stock of the themes of historiographic research pursued in the academic centres of Gdańsk and Toruń. Reviews of this kind usually took a broad view of the field and allowed only little attention to church history or, more specifically, monasticism. Two notable exceptions were the studies of Władysław Szulist and of the present author. In this article his objective is to trace the contributions of Toruń and Gdańsk historians to the historiography of the Cistercian Order in the Middle Ages. A review of the latest phase of research is followed by an outline of the contributions of the 19th and early 20th century. Due acknowledgement is paid to the work of the German historians of Gdańsk, especially Theodor Hirsch, Max Bär, Paul Simson and Max Perlbach, who laid the foundations of the Cistercian studies. The example of Gdańsk was soon emulated in Toruń, which had its own German and Polish scholars (among the latter were Stanisław Kujot, Jakub Fankidejski and Romuald Frydrychowicz). The recent history of Cistercian studies in the region falls into two periods, divided by the great rift of 1945. Until that date the Gdańsk historiography of the Cistercians was almost exclusively German, focused chiefly on the Oliwa Abbey. The leading figures of the Gdańsk school were Erich Keyser and Aleksander Jan Lubomski. The Pelplin–Toruń centre tended to specialize in the history of the remaining Cistercian abbeys in the region. This article deals in particular with the work of Tadeusz Glemma, Paweł Czaplewski and Romuald Frydrychowicz. In 1945 Polish historians took over, but Cistercian studies in Gdańsk fell into abeyance until the 1970s, when focused research in the field was resumed by Klemens Bruski, Dariusz A. Dekański and Jan Powierski. Meanwhile the Toruń centre remained highly active in exploring the Cistercian legacy. This article discusses in particular the contributions of Antoni Czacharowski, Ryszard Kozłowski, Piotr Oliński and Jarosław Wenta and winds up with some conclusions and recommendations. Chief among them is the call for a comprehensive study of the history of the Pomeranian church.

Translated by A. Branny